

СУЧАСНІСТЬ

ЛЮТИЙ 1976 — Ч. 2(182)

В.М., В. СТУС: 3 ТЮРЕМНИХ ПОЕЗІЙ

**І. КОШЕЛІВЕЦЬ: ПОКЛОННИК
ШАЛЕНЮЧОГО СОНЦЯ**

**І. СЕНЧЕНКО: КІНЧАВСЯ ВЕРЕСЕНЬ
1941 РОКУ**

**ЛИСТ А. САХАРОВА ПРЕЗИДЕНТОВІ
ФРАНЦІЇ**

**В. МАРКУСЬ: ГРІХИ РОСІЙСЬКИХ
АНТИКОМУНІСТІВ**

**А. ОЛЕНСЬКА-ПЕТРИШИН: СЛОВНИК
ХУДОЖНИКІВ УКРАЇНИ**

**“SUČASNIST” — FEBRUAR 1976
8 MÜNCHEN 2, KARLSPLATZ 8/III**

НОВІ ВИДАННЯ "СУЧАСНОСТИ"

ЮРІЙ ЛАВРІНЕНКО

ВАСИЛЬ КАРАЗИН АРХІТЕКТ ВІДРОДЖЕННЯ

Мюнхен, 1975, 200 стор. Обкладинка Лариси Лавріненко.
Книжка про діяча Українського Відродження — яскраву історичну постать Василя Каразина, що його тенденційно присвоювала російська історіографія і не доцінила українська.

Ціна 7.00 дол.

НАЦИОНАЛЬНЫЙ ВОПРОС В СССР

Документи. Упорядкував Роман Купчинський. Мюнхен, 1975, 448 стор.

Збірник самвидавних статей російською мовою до національного і міжнародного питання в СРСР — українських, естонських, латвійських, білоруських, єврейських, грузинських, вірменських і татарських діячів.

Ціна 7.95 дол.

У твердій оправі 9.50 дол.

Замовлення на всі видання "Сучасности" висилати на адреси В-ва:

В Європі:

Sučasnist
8 München 2
Karlsplatz 8/III
Federal Republic of Germany

у США:

Nina Ilnytzkyj
875 West End Ave, Apt. 14B
New York, NY 10025
USA

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

ЛЮТИЙ 1976
Ч. 2(182)
РІК ВИДАННЯ ШІСТНАДЦЯТИЙ
МЮНХЕН

Видав: Українське товариство закордонних студій «Сучасність»

Редакційна колегія: Вольфрам Бургардт, Анатоль Камінський, Богдан Кордюк, Іван Кошелівець, Василь Маркусь, Кирило Митрович, Аркадія Оленська-Петришин, Мирослав Прокоп, Богдан Рахманний, Богдан Рубчак, Марта Скорупська.

Редакція не приймає матеріалів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора і видавництва. Передруки крайових матеріалів дозволені за поданням джерела.

Резюме статей цього журналу друкуються і реєструються в "Historical Abstracts".

Gemäss dem Gesetz über die Presse vom 3. 10. 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäss der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. 2. 1950 wird mitgeteilt:

Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien "Sučasnist" e. V.
8 München 2
Karlsplatz 8/III (Telefon 59 46 67)
Bundesrepublik Deutschland

Geschäftsführer und für den Inhalt verantwortlich: I. Czornij

Druck: Gebrüder Westenhuber
München 12, Heimeranplatz 4.

З ТЮРЕМНИХ ПОЕЗІЙ

В. М.

СОНЕТ Н. 10

Впізнай мене в пахучих згонах неба,
В стогнанні хмар, у зойках літака...
І хоч мене чекати вже не треба,
Ти двічі в рік — чекай, чекай, чекай!

Впізнай мене в дзвінкоголосім вітрі,
Всі вікна навстіж! Прожени жалі!
Мене убито в голубім повітрі,
Я небом став, летівши до землі.

...не долетів. Нема мене... Зосталась
одна лиш золотиночка мала,
Розплавлена краплиночка металу,
що ти мені на палець одягла.

Спитай її, чи я умів любити?..
Я все сказав їй у останню мить...

Василь Стус

Невже ти народився, чоловіче,
щоб зазирати в келію мою?
Невже *твоє* життя тебе не кличе?
Чи ти спізнав життєву путь свою
на цій страшній, люциперській роботі,
де все людською мукою взялось?
Ти все стоїш в моїй людській скорботі,
твоїм нещастям серце пойнялось

моє недужне. Ти ж за мене вдвоє
нещасніший. Я сам, а ти — лиш тінь,
я є добро, а ти — труха і тлінь.
А спільне в нас — що мертві ми обоє,
дверей обабоки. Ти там, я тут.
Нас порізнили мури як статут.

Той образ, що в відслонах мерехтить,
повторюють дзеркалами дзеркала.
Це в прискалках душа твоя жахтить —
чи народженна а чи з мертвих встала.

Збирає око в стосики тонкі
усі її розсипані відбитки,
мов золоті, з поховань скіфських, злитки
на поза всякий час і всі віки.

У синіх вітражах, б'ючи, як млість,
вже золота спалахує подоба,
неначе це не ти постав із гробу,
але вона, що ловить благовість,
сама собі не вірячи: Знова ти,
виборена з тліну, все жива?

Стань і вдивляйся: скільки тих облич
довкола виду твого, ніби німби,
так сумовито виграють на дримбі,
хоч Господа на допомогу клич.

Крайсвіту проруб. Тиша довсібіч.
Усесвіт твій німує і німіє,
і сонце, в душу світячи, не гріє:
в змертвілих лицях — відумерла ніч.

А з безгоміння, з тлуму світового,
напружена просториться рука,
і пісня витикається тонка,
як дивен знак, непевна острога.

І фіолетом закипить дорога,
і в серці зірка заболить жалка.

Як вікна в позапростір, позачас,
за мури німоти і всепокори,
так світяться свічада, світлом хорі
і пильно задивляються крізь нас

у сяйва, що озерами стоять
на споді наших душ в лямівці ночі.
Стань. І молися, попустивши очі,
допоки не відчуєш благодать,

що йде на доли. Полиски вогнів
враз висвітлять на ярому екрані
ковчег терпіння в синім струмуванні,
і знімуть кільця літ, кружала снів,

і ти, залишений в осерді серця,
збагнеш, якої проби диво смерть ця.

Погорою, а потім пониззям,
попри мури, і вежі, й дроти
забудованим полем Елізію
він заходився од німоти.
З переріганим горлом, як півень,
відчайдушно лопоче крильми.
Осоромою тільки й живий він
і розверстими навстіж грудьми.
Світ залито густою смолою
передум, перезла, перемсти.
Тож існує під своєю добою,
і волай, і клени, і прости.
Цей світанок, що схожий на Піра
божевільного, тіпає жах.
Сподівання його і зневіра
ізійшлись на двојалих ножах.
Шепотіла галактика стиха:

знай, набралися смерком світи,
а вельможне просториться лихо,
наче світ, наче тїнь, наче ти.

Невже оце ти й є, бїдо,
що стала посестрою щастя?
Шуми, водо, шалїй, водо,
ї жебони — що доля вдасться.
Коли не прийде — то мине,
коли не стрїне — то розлучить,
коли ж уб'є, то пом'яне,
стежею смертною напучить.

Цей берег зустрічей — і не збагнеш:
чи то твоє життя обабереге,
чи — очі в очі — двох смертей шерехи
зближаються, пустившись всяких меж.
В овали болю безкінечний світ
вривається захланно, ніби злодій,
допоки духи не промовлять: годї,
ще на тобі і кров твоя, і піт,
ще повен скверни ти. І недомога
твоя — спїзнати долі ліпоту,
переступаючи межу святу,
пустившись осїяної дороги.

Мїж співами тюремних горобцїв
причулося — синичка заспївала
ї тонко-тонко прясти почала
синеньку цївку болю, мов з-під снїгу
весняний потїчок зажебонїв.

Місячне сяйво лле
Сиву куделю мрій.

Боже, царство твоє —
Наче бджолиний рій.
Шепче лапятий сніг,
д'горі знялась сосна.
Стану, зайду за ріг,
ніби нічна мана.
Грає зоря в гіллі,
спогад, мов грім, гримить;
там, на сумнім столі,
білий метелик спить.
Зорями повен слух,
думою повен дух,
зрів твій сумний привіт,
а не торкнувся вух.
Щоки сумні твої,
руки сумні твої,
наспіви — солов'ї
ллються в три ручаї.
Темене, почезай,
де там мій рідний край?
Радосте, не ридай,
жалощами — вщухай.
Хай кружеляє твердь,
хай вороніє смерть,
серце тобою вщерть
переболіло геть.

ПОКЛОННИК ШАЛЕНІЮЧОГО СОНЦЯ

ПАМ'ЯТІ ІВАНА СЕНЧЕНКА (12. 2. 1901 — 9. 11. 1975)

Іван Кошелівець

У кожній літературі кожночасно трудиться великий загін письменників. Очевидно, з неоднаковим успіхом. Є такі (і їх, певно, більшість), що, вмираючи, так і не полишають по собі нічого, що жило б далі в слові. Але, видно, й вони конечно потрібні, бо ніде в світі літературний процес без них не обходиться. Тож смерть і такого письменника сприймається як втрата, хоча б уже з чисто людського погляду.

Подвійно важка втрата, коли відходить письменник, який не пройшовся протоптаними стежками в літературі, а прокреслив у ній свій власний слід, що лишається й по його смерті. Отак, здається мені, шанувальники таланту Івана Сенченка сприйняли його смерть, що спостигла письменника по важкій хворобі 9 листопада 1975 року.

Як замислюватися далі, в нашій радянській літературі втрату кожного справжнього письменника доводиться сприймати ще в якомусь кратному числі важче. У нормальному літературному процесі відходять одні і приходять інші, не на місце відійшлих, література не фабрика, а на своє власне, збагачують літературу чимось доти не знаним, новим.

Наш літературний процес уже давно, а особливо за останні півторадесять літ, односторонній: відходять ті, що встигли колись замолоду бути чимось у літературі. Нема де правди діти: і приходять, і не малим числом. Але вони так обставлені нормами соцреалізму в козаченківському тлумаченні, що не топтати їм власної стежки в літературі. А нам годі й пізнати: хто з нових пришельців і яким хистом обдарований? Чи зауважили б ми, що появився новий поет в особі Івана Драча, якби він у кінці п'ятдесятих років починав віршами, що їх друкує тепер, у сімдесятих?

Отак помирали Довженко, Рильський, Тичина... І приходили десятки нових, їх в українській літературі аж забагато, але всі вони дедалі "однаковіші". Наче тільки й того за кожним, що коротка біо-бібліографічна нотатка в періодично перевидаваних довідниках. А по літературі розливається одноманітна сірість. Як перефразувати Салтикова-Щедріна, — замість синього неба, над нею повисла сіра шинеля кагебіста. І тепер, по відході Сенченка,

A handwritten signature in black ink, appearing to read 'Ivan Senchenko' in a cursive style.

Іван Сенченко

питаємо себе: чи це вже не останній? Ну, ще є десь Микола Бажан...

От чому так боляче сприймається Сенченкова смерть і знову пригадується багатозначне Коротичеве:

*Української словесности держава
Поволі тратить гетьманів своїх...*

Іван Сенченко народився 12 лютого 1901 року (саме тепер було б йому сімдесят п'ять) в селі Наталиному (в його автобіографічних оповіданнях — село Шахівка) біля міста Костянтинограда (тепер Червоноград Харківської області). З великим родом Сенченків (так прозваних тому, що переселилися туди з Сенчі), міцно закориненим у культурних традиціях українського села, письменник познайомив своїх читачів у численних т. зв. червоноградських творах, головним героєм яких є його вужча батьківщина з людьми, яких він добре знав і вмів такими соковитими фарбами зображувати, як міг це перед ним хіба один лише Микола Гоголь та ще Сенченків сучасник Олександр Довженко, що увічнив своїх земляків з наддеснянського Полісся у *Зачарованій Десні*.

У самій лише повісті *Савка* (1973), одному з останніх шедеврів трудного Сенченкового життя, ціла галерея шахівців, і кожен з них окремий великий світ. Це повнокровні живі люди великого серця й місткої душі, яка увібрала в себе тисячоліття людського досвіду й тієї шляхетної культури, яку ми окреслюємо (збаналізованим і вкрай загідженим у соцреалізмі) словом — народна.

Ці люди не подібні на двовимірних типів сучасної радянської літератури, що ніби тільки й думають, як приподобитися партії виконанням п'ятирічок. На відміну від них Сенченкові шахівці — духово багаті люди. Відчувається це навіть тоді, як письменник згадує про них лише побіжно. І такий один штрих буває багатозначний. Іноді в самих прізвищах криються життєві загадки:

"А то ще жили в Шахівці люди з зовсім таємничими прізвищами. Іван Некрій, Іван Сатула, Іван Савронь, Іван Кгаран, Іван Красина. Що не прізвище, то й загадка. Гадаю, що авторами цих прізвищ були люди мудровані, життям навчені. Некрій. А що таке Некрій? І сам Іван не знає, і земський начальник теж не знає. Не знає ні урядник, ні стражник. Отож хоч і неясно, так зате і не неблагонадійно. Зовсім інша річ з Прихидьками, Захожоями, Безродними — а таких прізвищ у нас було половина села! Звідки ти прийшов? Звідки зайшов? А може, не зайшов, а втік? Від кого втік? Чого втік? Де твій паспорт? Де рід твій?.. Тут, бачите, ціла анкета, тож було над чим начальству поморочитися! А були й такі прізвища, що в жах людей кидали. Іван Бардак! Чуєте, як звучить?!

Одначе не жахайтеся, і хай не мулить вам вух це важке слово. Потатарському воно, як свідчить лексикон Білецького-Носенка, стор. 31, означає глек та й тільки! Отже, якщо хочете, не Іван Бардак, а Іван Глек!..”

Сенченків батько Юхим, обертаючися ще цілком у сільській атмосфері Шахівки, жив з заробітків у місті, і, як стверджує пізніше письменник, "батькова робота в місті давала нам постійну живу копійку..." Це, мабуть, спричинилося до того, що Сенченко мав змогу закінчити Костянтиноградську учительську семінарію.

А отак бачив сам себе Сенченко семилітнім хлопцем:

"... Зараз я уявляю себе таким: я білявий, стрижений матір'ю без гребінця, отже, на голові в мене густі покоси, такі самі, як у всіх моїх товаришів. На мені штани з підтяжкою і ситцева сорочка з великими червоними півнями”.

Костянтиноградську семінарію Сенченко закінчив якраз під закінчення революції (1920), яка відкрила йому дорогу в літературу. Десь на початок двадцятих років він опинився в Харкові, де вчителював і в 1928 році закінчив Інститут народної освіти (ІНО). Друкуватися він почав з 1921 року, і та ж революція, що вказала Сенченкові шлях у літературу, закінчившись поразкою українського визвольного руху і встановленням диктатури більшовиків, унеможливила йому повноцінне здійснення в творчості.

Правда, перші вірші (які він потім перестав писати, зосередившись на прозі) у збірці *В огнях вишневих завірюх* (1925) і першу книжку прози *Оповідання* (1925) критика зустріла прихильно. Але вже з наступної книжки *Історія однієї кар'єри та інші оповідання* (1926) виявилось, що він, за твердженнями офіційної критики, людина чужа радянському ладові, і в гострій дискусії навколо нього, як нотував пізніше Леонід Первомайський, "обвинувачення автора в поетизації куркульства були не з найстрашніших”.

У такому ставленні до Сенченка мало значення й те, що він, приставши спочатку до літературної організації "Плуг", увійшов пізніше до ВАПЛІТЕ (1925-28), сама вже приналежність до якої вважалася політичним гріхом.

Остаточо звання політично ненадійного письменника, а звідси й підданого на десятки років переслідуванням і репресіям, визначила поява в журналі *ВАПЛІТЕ* (1927, ч. 1) Сенченкової сатири *Із записок* (інша назва *Холуєві записки*). Тут треба визнати, що гніватися вже було за що. Це єдиний у своєму роді твір не лише в спадщині Сенченка, а, мабуть, і в усій радянській літературі за всю її історію.

На той час, коли деспотія вже зміцнилася і надхненник її Сталін починав випробовувати хижакські кігті, коли холуїство підносилося до найвищих чеснот, Сенченко мав сміливість у

монолозі Холуя дати "ідеальний" образ, на подобу якого партія прагнула перевиховати громадян, задротованих на території СРСР. "Позитивні" прикмети цієї людини: "слухняність", "покора", "мовчання", безмежна відданість "великому Пієві". "Пій — все, що суше над нами". Легко відгадати в його особі партію, а пару років пізніше інтуїтивно схоплений письменником наперед — образ самого Сталіна.

А оце апотеоза холуйства:

"Дивіться у рот Пієві: його слова — ваші слова. Звідсіль єдиноmysліє. А де єдиноmysліє — там спокій. У очі пильно вдивляйтесь — бо його погляд — ваш погляд. І ви не будете скоса дивитися".

Зрештою, це твір — написаний на найвищих регістрах жанру і такой суцільний, що його неможливо цитувати без спокуси навести повнотою від початку до кінця. І недарма Юрій Лавріненко при укладанні літературної силюети Сенченка для антології *Розстріляне відродження*, не знайшовши для *Холуєвих записок* паралелі в українській літературі, порівняв їх з сатирою Салтикова-Щедріна.

Звідси простягається в житті Сенченка на десятки років смуга Танталових мук: уміти робити щось справжнє і не мати права реалізувати вміння в адекватних йому творах. Щоправда, в 1930 році появилися ще *Червоноградські портрети*, що стали помітним явищем у тодішній літературі. Але дедалі більше доводилося пристосовуватися до середнього рівня, знижуватися до пересічності, сказав би Довженко — писати, "як усі". І Сенченко поволі губиться серед "усіх".

Це не значить, що перестає писати: у деспотії "нового типу" можна писати відповідно до статуту, але не вільно змовкнути: увійшовши в літературу, не маєш куди з неї втікати. Писав і Сенченко, навіть досить багато: оповідань, повістей, романів, подорожних нарисів; я не буду тут ні обговорювати їх, ні навіть перераховувати, бо там немає справжнього Сенченка. Зацікавлений знайде їх перелік у кожному довіднику.

Міняється вороже ставлення офіційної критики до Сенченка на прихильне по тридцятьох роках цькування, щойно з другої половини п'ятдесятих років. Пов'язане це з появою його циклу т. зв. "солом'янських" оповідань (1956-57). На них варто дещо зупинитися, бо ці оповідання являють собою щось типове для того періоду радянської літератури взагалі, а не лише для самого Сенченка.

Послаблення деспотичного режиму (а саме таке зайшло з 1956 року) завжди розсуває межі приписів, відкриває щілини для втечі від остогидлої "актуальності". Хотівши здефініювати

випадок Сенченка, можна б сказати, що він знайшов тоді утечу в фікцію. Обравши собі за об'єкт обсервації робітниче життя на околиці Києва Солом'янці, він, з одного боку, прикрився за всіх часів радянської літератури модною робітничою тематикою, а з другого — створивши з Солом'янки ідилічну оазу, зосередився на вузькій сфері робітничого побуту, ідеалізуючи це життя і наче б відключивши маленький клаптик світу від соціально-політичних потворностей оточення. У цьому ж ключі написаний пізніше донецький цикл (1964).

Слідом за Сенченком здійснив утечу в ідилічний кич Василь Симоненко, з тією відміною, що за тло обсервації править у нього сільський побут (посмертна збірка новельок *Вино з троянд*, 1965).

Кажучи — *слідом*, я маю на увазі не наслідування, а суто хронологічну послідовність: ні Симоненко, ні інші, що їх згадаю далі, нікого не наслідували. Просто кожен намацував можливості розсунути межі соціалістичного реалізму у бодай відносну аполітичність, щоб не було притягнутого за волосся соцзмагання, керовної ролі партії й подібного. І таким податливим місцем виявилася сфера побуту.

Геть пізніше Сенченкову Солом'янку повторив у *Соборі* (1968) Олесь Гончар. Його робітниче селище Зачіплянку, розташовану поблизу індустріального центру, населяють явно ідеалізовані робітничі родини, що живуть ідилічним життям. Тільки Гончареві не пощастило: поперше, вже було пізно, заходила смуга ресталінізації; подруге, Гончар не втримався на вузькому терені побуту і (знову ж цілком штучно) вифантазував, ніби скромні герої його Зачіплянки стали головними оборонцями пам'яток національної культури. А це вже була політична ересь.

Спроби втечі інших письменників в аполітичний побут, уже не ідилічно, а реалістично зображуваний, часто з гумором, а то й гострою сатирою, з мистецького погляду позначені значними успіхами (проза Валерія Шевчука, Григора Тютюнника, Володимира Дрозда), але були швидко "викриті", і перші два з названих авторів взагалі вийшли (не знати, на який час) з літератури, а третій змушений був міняти тематику, явно на шкоду своєму талантові.

Я міг би ще далі називати випадки Євгена Гуцала й інших, але це окрема цікава тема, якої я торкаюся лише побіжно, як тла, на якому постала замкнена в собі частина доробку Сенченка.

Повертаючися до нього, доводиться ствердити, що ні солом'янські, ні донецькі оповідання не були своєю фактурою й ракурсом обсервації життя відповідними для повного вияву Сенченкового письменницького хисту, хоч радянська критика вважає їх вершинним досягненням письменника. У них впадає в око вправність досвідченого майстра пера і бажання доброї

людини бачити світле й добре в інших, і він щедро обдаровує своїх героїв такими чеснотами, як подружня вірність і взаємоповага партнерів у подружжі (*На калиновім мості, Про лист з крапками*), або наділяє старого робітника такими позитивними рисами, що він прикладом своєї гідної поведінки благотворно впливає на виховання молодого робітника (*Рубін на Солом'янці*). Є звичайно й відхилення, але пуанта в Сенченка саме на таких характеристиках. Якби не зовсім інші обставини побуту другої половини 20 віку, можна б над героями цих оповідань помітити прозору тінь Квітки-Основ'яненка, а Оля з оповідання *На Батиєвій горі* чимось нагадувала б сердешну Оксану.

Окрім того, сховавшись на солом'янській оазі під пальмою "битопісі", Сенченко не міг позбутися штучності й в іншому пляні: годі уявити собі, щоб хижий, заздрісний і мстивий світ, названий "побудованим соціалізмом", не накладав своїх потворних плям на побут і вривався навіть в інтимні його сфери. Тому я вважав можливим назвати це втечею в фікцію.

В інших творах останніх років життя куди повніше виявився, мабуть, найкраще буде означити його цим словом — світлий талант Сенченка. Світлий, і якби жилося в людських обставинах — не трудний талант, у тому розумінні, що (це видно з творів, писаних без пристосуванства) писати йому справляло насолоду і писалося легко, без того, що поетично називають "муками творчості".

Це побачимо, зокрема, на дитячих оповіданнях різних років. Деякі з них автобіографічні, а в цьому жанрі Сенченко був неперевершений мистецтво (*Мої мисливські пригоди, Ой у полі жито...*). Інші — з того роду дитячих оповідань, про які говорять, що вони розраховані на дітей різного віку (до похилого включно), і як такі вони витримують порівняння з кращими зразками в світовій белетристиці (*Марина, Харитончик-Чук*).

Але справжня стихія, в якій Сенченко почував себе, як риба в воді, — це червоноградський світ недавнього (чи давно й безповоротно?) минулого.

"Будований соціалізм" прагне вимуштрувати людину "нового типу", і верховоди його приписують письменникам возвеличити її в літературі. Це людина-схема, сплюснена в своїй функційності, бо завдання її лише виконувати директиви; і не думати: думає за неї партія і (завжди "своєчасно") ухвалює постанови на добро всього людства. А щоб не мучили цю людину сумніви, вона мусить утратити історичну пам'ять, забути віру предків і проклясти їх духовий світ.

Ця схематизована людина, так уявляється нам, будила тугу за справжньою, в якій пульсує жива кров і думка. А що бачити таку

людину в сучасному, серед тих, що поруч, було б смертним гріхом, Сенченко ще раз при кінці життя повернувся думкою в світ рідної Шахівки його дитячих і юнацьких літ. Так постали останні червоноградські повісті й *Подорожі до Червонограду*.

Сенченко не ідеалізує своїх шахівців. Вони живуть у щоденних клопотах і не вільні від виявів егоїзму й жорстокости супроти ближнього, часом ще й якої! Але в основних лініях свого життя вони духово повноцінні, бо керуються мудрим законом і звичаєм, усталеним у віках народного життя. Їх ментальність напоєна вірою; багато в що: і в Бога, і в "нечистого", і в усі таємні сили, що в їх уяві населяють світ.

Усе це "прогресивна" людина презирливо назове забобонами, а в термінології советчини назва йому — "пережитки минулого". Але той, хто лякає "пережитками", чи усвідомлює він, що людина доти лишається повноцінною, спроможною сприймати прекрасне, доки вона, скажемо, перефразовуючи зовсім в іншому сенсі цитоване вище з Сенченка, вірить у щось суще над і поруч з нами, чого не може схопити і тим унедійснити? З самою вірою в "прогрес", хай вона розщеплює атоми й управляє електронними машинами, — людина перетворюється на потвору.

Ніде навіть натяком не висловлена — така й є, здається мені, провідна думка, душа червоноградських Сенченкових творів останніх років його життя. Ні, я не точний, натяки все таки є. Ось у повісті *Савка*, коли заходить мова про те — вірити в існування нечистої сили чи ні, Настя Марченківська, молодиця тоді років під тридцять, сказала на те:

"Ет, там вірити! Нічому не треба вірити. Коли прийде соціалізм і всі стануть письменними, будуть читати такі книжки, як *Таблиці інтегралів* Ритика й Градштейна, *Таблиці функцій* Янке й Емде, *Шабльони для гармонійної аналізи* Лопшиця, тоді перестануть вигадувати всячину. Думаєш, чого вони вигадують? Бо нудно. Мозок у людини є, а споживи справжньої для нього нема. А посидить біля таблиць Пржевальського, не до чорташа йому буде".

Ці слова Насті Сенченко приперчив доброю дозою іронії, бо далі та сама Настуся повела мову про таку чортівню, що й сама себе цілком заперечила, лише ніби на виправдання собі так закінчила:

"Це ж коли той соціалізм буде! А зараз тільки 1907 рік, то що ж ви хочете від нас, бідолашних молодниць початку двадцятого століття?!"

Якби трапився тямущий цензор та добре озброєний чуттям партійности, це місце належало б зчеркнути з повісти, бо воно звучить як сатира на вкрай духово збіднений світ советчини.

Розповідає Сенченко про своїх шахівців з щирим ліризмом і лагідним, доброзичливим гумором, і перед нами постає майже гоголівська Україна. Ніби багато чого й змінилося від часів Гоголя: зникла кріпаччина, постала індустрія, що у вигляді великих млинів і гуралень викинула свої мацальця з міста на село, а народний моноліт, душа людська наче й та сама. І на доказ цього у двадцятому столітті, вже за радянського часу, ожила гоголівська школа в українській літературі в особі її трьох талановитих майстрів: Олександра Довженка, Юрія Яновського й Івана Сенченка. Таких трьох, що важко й сказати, кому з них віддати перевагу в силі таланту. Різні вони й цілком оригінальні, хоч у спільній течії, хай і не висловленої, віри в невмирущість народу. І подібні ще тим, що всі в советській деспотії стали пропашою силою, давши якусь дрібку, майже самий натяк на те, велике, що могли б створити.

Виходячи поза рамки літературної теми, з тривогою думається по смерті останнього з них: чи можливе це, щоб людина їхнього світу, така витривала в збереженні духових традицій народу, могла отак швидко й безнадійно зникчменіти, як її нам показує сучасна радянська література козаченківської школи?

У творах, в яких розкривалася душа і не треба було занадто оглядатися на статут соцреалізму, у Сенченка, як і в кожного справжнього письменника, що є "цілим чоловіком", чути присутність самого автора, і навіть якби він нічого не сказав сам про себе, і тоді можна б скласти уявлення про внутрішній образ його з того, що він говорить про інших.

Але саме кращі його твори мають у собі багато автобіографічного. Це передусім твори червоноградських циклів. Вони населені близькими його серцю людьми з великого роду Сенченків, що населяв Шахівку, та й іншими шахівцями. Письменник сам увіходить у їх середовище і постає перед читачем то уважним спостерігачем інших, то й трактує самого себе як рядового персонажа. У цих випадках він з гумором і роззброюючою щирістю залюбки кепкує й сам із себе. Переходячи від жарту на поважний тон, Сенченко розкидав по сторінках своїх творів про себе такі влучні характеристики, що критикові немає й потреби висилюватися в своїх формулюваннях, ліпше скориставшись цитатами. Ось одна з них:

"Ні, я, мабуть, таки не вибагливий до химерної долі своєї. Я ніколи не вимагав від життя багато і, проте, ніколи не жалкував за

цим. В самому процесі життя, як би не складалося воно, я вбачав тільки те, що хороше. І як на нього жадібне моє серце!"

І ще:

"Все темне, все гидке я видушував з себе, з своєї душі. Хмари падали на мене, я струшував їх, щоб знову понести в життя моє любляче серце".

Такий він і був. І як не знайомому з творчістю Сенченка скептикові здається ця автохарактеристика ризикованою, хай прочитає лише *Кінчався вересень 1941 року*, що я обрав для передруку на вшанування пам'яті письменника, щоб переконатися, що в цитованому немає зернини фальшу.

Багато розповів сам про себе Сенченко, але про багато чого й мусів змовчати. Напевно не було як уголос сказати про сумний підсумок зроблений йому за півстоліття життя в літературі у вигляді двох худеньких томиків під стандартною назвою *Вибраних творів*, що йому видали в 1971 році до 70-ліття народження. Не стільки міг за півстоліття написати Сенченко, якому писалося б за людських обставин легко й весело. І напевно зроблено не той вибір, якого хотів би він сам, навіть з того, що було друковане.

І ще багато чого не зміг уголос сказати Сенченко. Щирий патріот, він безмежно любив свою землю і людей на ній, і ми лише випадково знаємо з посередніх джерел, як до фізичного болю важко переживав він, буди вже важко хворий в останні роки життя, кожен новий вияв терору у вигляді чергового арешту й національної дискримінації, коли доходила чутка про ліквідацію останньої української школи в Запоріжжі чи якому іншому місті.

"Я сонцелюб, — казав про себе Сенченко. — Я живу повним життям тільки влітку, тільки тоді, коли шаленіє сонце. Осінь і зима для мене тільки чекання; от вони проминуть, і я знову заклубочуся у вихорі життя".

Надійшли та осінь і зима, яких перечекати йому не судилося. Лишилися нам світла пам'ять по ньому.

КІНЧАВСЯ ВЕРЕСЕНЬ 1941 РОКУ

Іван Сенченко

1

Поїзд зупинився, і ми вийшли у чисте поле. Був вересень сорок першого року. На півсвіту гриміла війна. Гарячий подих її уже долітав до Харкова, що ніч-у-ніч здригався від гураганного вогню зеніток.

То були тривожні ночі перших знайомств із щілинами, що ми їх самі покопали у себе в дворі, з бомбосховищами, які ми самі лаштували у себе в підвалах і які не рятували від тривоги і страху.

Тепер, коли я пишу це, хто там пам'ятає вже про ті дні, як ми виходили до себе в садки з лопатами в руках і взялися розбивати ламані ходи щілин?

2

Але все ж таки з тієї шілини і мені довелося покористатися раз. Над містом гриміли гармати, кольорові вогні трасуючих куль гуляли по небу, і в тій щілині мені стало так нудно, що я волі-поволі виліз спочатку до виходу, а потім і зовсім у садок. Біля мене стояв товстий чоловік і казав:

— Дивлюся я оце та й думаю: чи я боюся, чи ні?

Потім, пам'ятаєте, ми приловчилися і стали вилазити на дахи. Це було приємніше, ніж сидіти в щілині.

Був у мене товариш Кока — нещаслива людина і скептик з коліски. Ще не народившись, він, кажуть, промовив до своєї майбутньої секретарки: «Ну, кажіть, що у нас сьогодні поганого?»

3

З першого дня війни і нальотів Кока переніс своє ліжко на горище, улаштував його коло димаря і там прожив усі три місяці.

Він щоразу сумовито казав:

— А все таки вільніше жити під черепками зеніток.

Щоразу, коли на небі розпочиналася колотнеча, його дружина Ліля прожогом кидалася на горище, і там відбувалася така сцена:

— Коко, ну ж ради Бога, я дуже прошу тебе, тікаймо до бомбосховища. Тут стріляють і можуть убити.

Кока відповідав, кусаючи незапалену цигарку:

— Ах, Лілю, відчепись. Принеси, будь ласка, мені сірники, вони лежать на столі. Я хвора людина, і мені не курити не можна.

Ліля лопотіла вниз, і через кілька хвилин на горищі чулося її жалісливе виправдання:

— Де ти закинув їх, я ніяк не могла знайти, в кімнаті так темно. Я піду до Серьожки...

— Ну, гаразд, коли так, то не треба, — похмуро казав Кока. — Я сам піду, а ти, будь ласка, стань тут і, коли впаде бомба, бери її на лопату і кидай у цей кадуб з водою.

4

Ви ж знаєте усі, що під час повітряної тривоги курити на горищі і на даху забороняється. Кока ліз у непровидній темряві через горище, де й серед білого дня сам чорт може зломити ногу, добрався до своєї затемненої кімнати, знаходив сірники і, тут лише згадавши про інструкцію, втискав сірничину на місце, а сам знову спішив на свій пост біля димаря на даху нашого п'ятиповерхового будинку.

Бідолашна Ліля тремтіла і цокала зубами, а Кока казав:

— Я скільки разів говорив тобі одягати вечорами пальто. Тут завжди холодно. Спустися, будь ласка, одягнися.

Ліля спускалася вниз, а над містом шаленіли зенітки, прожектори гуляли по небу, і наше бомбосховище тріщало від натиску люду.

Я не знаю, як дуже Ліля боялася гарматної колотнечі, але знаю, що Коки вона боялася більше, ніж бомб, хоч він ніколи не вбив навіть мухи.

Про Коку я все сказав. Тепер, коли я проходжу по місту і зустрічаю часом таку Лілю, я почуваю, як моє серце наливається зворушливою ніжністю, і мені кортить щось сказати їй приємне і лагідне.

5

Тим часом милий і рідний Харків уже за нами.

Ми в чистому полі, над нами небо, саме небо й навколо тепло рідної землі, від якого не втечеш, не заховаєшся.

Осінь, але так тепло!

Посадка уздовж залізниці ще зовсім зелена, за вітром тривожно летить ніжне павутиння, осідає на плечі, чіпляється на щетину неголених щік.

Сонце ще пече так, що вочевидь чуєш, як смагнуть шоки, зблідлі за ночі, проведені у щілинах. А втім, як воно все далеко оте — і нічні ляки, і щілини, і тупий біль у серці, і безнастанні тривоги!

Всіх нас тутечки тисячі, але біля мене троє: я — четвертий.

Один з них — поет, другий — вчений, третій — коректор великого видавничого закладу.

Я дивлюся на ясне небо і бачу, що сьогодні має бути дощ — так неспокійно на заході! Водночас я спостерігаю також за своїми товаришами.

Вони розгублені, спантеличені несподіваним зламом у своїх біографіях і, може, ще більше оцією безмежною вже жовтіючою рівниною.

6

Найбільш очманілий коректор Левко.

Він сидить на укосі залізничного насипу навпочіпки і пильно та зосереджено дивиться на черідку рудих комашок, що жваво клопочуться біля якоїсь там посохлої та покрученої кавуначої шкаралупинки.

Він маленький, дрібненький, мабуть, верткий, непосидячий, і дуже спритний. Він мені здається наївним, простосердечним, а втім, я можу і помилятися. Це завжди трапляється зо мною.

Але ті пов'ялі й покручені шкаралупки з рябого кавуна! Як вони хвилюють мене. Я дивлюся навколо, спостерігаю за всім цим людом, і тим часом ніщо не заважає мені перелетіти думкою на багато років назад.

7

Я бачу себе у своєму рідному селі. Мені років із вісім я — зовсім білий, ніби облитий сметаною. Я гадаю, що ножиці в ті літа мало коли гуляли по моїй голові, і поруділі на кінчиках довгі пейсики вільно струмлять вниз біля вух і ззаду на шию. Я, мабуть, міцний, вайлакуватий, але сильний, сміливий і замурзаний, як і всі мої приятелі.

Ми — страшенні ворюги. Біля нас через двір живе дід Гусак — чудовий дід, який знає все, що стосується долі цілої нашої планети, а може, і всесвіту.

Він знає, що настане такий час, коли всю землю обплутають залізні дроти, коли по небу полетять вогненні змії, коли повстане народ на народ і царство на царство. Ці знання він щасливо сполучає з іншими; стіни, пристінки, стріха і всі вільні місця під повіткою обвішані в нього — чим ви гадаєте? — снопиками і пучками всіх видів зілля, яке тільки росте на нашій щасливій землі...

Я був ще зовсім маленький, і ми пішли з мамою по воду. Було літо, було тепло, і я, щоб не загубитися в далекій дорозі, міцно тримався за мамину спідницю.

8

Біля колодязя дід Гусак спитав у мами:

— Чого ти, дочко, за щоку держишся?

Мама сказала:

— Зуби болять, діду.

І тоді я почув, як сказав дід Гусак:

— Однесеш воду — заглянь до мене.

За півгодини мама повернулася додому. Зуб у неї перестав боліти назавжди: біль умер, його убив дід Гусак.

Одного разу моїй сестрі рознесло коліно, вона стогнала й ойкала. Я її дуже любив, сидів на лежанці і гірко плакав. Прийшов дід Гусак.

— Чого ж це ти плачеш, козаче?

Він був височенний, сутулуватий, і, дивлячися на нього, я завжди згадував пісеньку: «Ой ти, діду, дідуга, зігнувся, як дуга».

Мені було страшно, і я сказав:

— Я боюся бешихи, діду!

Потім я дивився, як він воював з сестриною бешихою. Йому дали ніж, яким ми щодня різали хліб; з солянки він взяв дрібок соли, струсив її на опухле коліно, а потім, ледве, ледве торкаючися тіла, провів ножем тричі уздовж і упоперек.

Пораючись, він ворухив губами, а потім сказав сестрі:

— Лізь на піч, завтра вже нічого й не буде.

Тепер я думаю, що дід Гусак був пророк; тоді ж такого слова я ще не знав і дуже зрадив, що сестра одужала і що дід Гусак так легко і вправно воює з бешихою.

9

Скоро про бешиху я забув, бо настало літо і з ним клопоти, якими завжди повна вщерть людська голова.

Влітку дід Гусак наймався глядіти бакші — так у нас називали баштани, а ми ходили до нього красти кавуни. Робиться це так: двоє засідають у кушах, а третій іде до діда приторговувати кавуни.

Торг цей, як читачі уже розуміють, чистісінька дипломатія. Про це, я гадаю, дід Гусак знає так само добре, як і всі ми. Боже мій, скажете ви, якою ж треба бути морально зіпсутою людиною, щоб обкрадати свого заступника, рятівника і героя, який кожної хвилини ладен стати вам до нагальної помочі!

В цьому пункті я не буду сперечатися з вами і на свій захист можу тільки сказати: хто не їв крадених кавунів, той пропаша людина навіки; нема кращого кавуна, як той, що ви викотили з дідової Гусакової бакші, як нема кращого торгу, ніж торг із дідом Гусаком.

10

Уважайте: у вас у долоні цілісінький п'ятак. Ви торгуєтеся, сперечаєтеся, і все для того, щоб, забивши дідові Гусакові баки, дати час молодим харцизьякам дорватися до кавунів з глухого краю бакші.

А втім, це тільки фантазія; і з вас, як і з мене, був ніякісінький Макіявеллі. Ви йшли й починали тремтіти ще за п'ятеро гін. Голову

вашу ще розпирало від розбишацьких думок, але язик вже починав приростати до гортані і остаточно дерев'янів, як тільки нога ваша ступала на теплу землю баштана.

Як же ж вам не хотілося йти, як вам було тяжко думати, що от ви прийдете і будете дурити добрячого того Гусака, що змушені будете йому щось брехати, себто робити те, проти чого кричить вся ваша маленька білоголова істота!

І ви вже не раді і тому п'ятакові, і тій годині, коли у вашу голову запала ця нещаслива думка.

11

Але життя має свою логіку. Ви все ж таки йдете, здоровкаєтеся з дідом, показуєте йому свого п'ятака, намагаєтеся говорити щось розумне й дотепне, щоб потім було чим похвалитися хлопцям, а насправді виходить ось що.

— Здрастуйте, діду, — кажете ви.

Дід дивиться на вас лагідними очима, відповідає і собі:

— Здоров, козаче. З чим прийшов?

Ви розтулюєте спітнілу, замазюрену долоню, просите:

— Продайте кавуна, дідусю.

В цю мить ви забуваєте про все — і про хлопців, що чекають десь за кущами, і про те, що треба забити дідові баки, і про всі думки, що ви їх так старанно готували саме задля цього випадку. Натомість починаєте вірити, що прийшли для того, щоб купити кавуна; ви стали смирні, ваші очі не розбігаються по баштану, де лисніють під сонцем у синяво-сизому огудинні великі і маленькі, рябі, білі і сизі кавуни.

Тим часом дід забирає вашого п'ятака, питає:

— Сам зірвеш чи вибрати?

— Сам, — кажете ви і нетерпляче рветесь у цей чарівний, незнайомий світ.

12

Земля під ногами гаряча й пухка. Баштан здається такий великий, що не окинеш і оком; вас вабить лапате розрізане сиве листя, що чіпляється за ноги, вам здається, що отут, де ви стоїте, немає справжніх кавунів, а вони — величезні, як гора, і червоні, як жар, — отам десь далі!

І ви йдете туди далі. Вже й курінь бозна-де, а ви все переходите від кавуна до кавуна, і все вони вам здаються і не досить великими, і не досить спілими.

Діда не видно, але вас починає мулити совість і страх: а раптом вийде він з-за куреня і крикне що-небудь сердите й зневажливе? Ви починаєте поспішати, вириваєте кавуна, а він якийсь однобокий, гливкий, покопирсаний.

Боже, який же й невдалий! Вам хочеться кинути його, вирвати інший, ви позираєте на куринь і бачите, як з дверей виходить дід Гусак, прикладає до очей долоні, дивиться у ваш бік і гукає:

— А годі тобі вже толочити огудиння!

Невдалий кавун ваш він геть одбирає, натомість дає з своєї купи, і ви бачите враз, який він великий, який важкий, який добрячий.

13

Кавун у руках, ви притискаєте його до грудей і мчите скільки сили по стежці на умовлене місце.

Вам і совісно, і радісно; ви і маленький крутій, і разом з тим герой, і що далі від баштана, то все більше і більше прокидаються у вас здібності Макіявеллі: ледве забачивши хлопців, що позабивалися, як совенята, в куші, ви починаєте брехати. Боже мій, раніше ви ніколи не догадувалися, що з вас такий страшенний брехуняка! Як ви брешете! З яким смаком ви розповідаєте свої неймовірні одіссеї!

Хлопці теж щось починають розповідати.

Як нам всім хотілося почувати себе спритними, розумними, дотепними, здатними на все. Рвучи кропиву голими руками, ми казали: «Не жаліться, їйбогу, не жаліться!» Розбивши коліно та заліпивши його слиною і землею, ми теж казали: «Пхе! Їйбо, не болить!»

Є незвичайні і страшні для малечі істоти, наприклад, кажани. Ми вибирали їх з гнізд, клали за пазуху і запевняли себе і білий світ вкупі: «Мені хоч би що!»

Кавуни були часто зелені, а нам здавалося, що немає кращих на світі. Засапані, розчервонілі, ми залазили у найглухіші хащі і розпочинали бенкет, не так, як дома, біля батька і матері.

14

Дома зважували кавун на руках, стукали по ньому пальцями, затискали в долонях, казали:

— Рипить!

Потім батько брав ножа. Надрізаний кавун тріскав, і ми кричали:

— Як жар!

А тут все було інакше: я був і батьком, і матір'ю, і сам собою. Я гупав зеленим, як гарбуз, кавуном об коліно, кавун репався, і сік аж закипав на коліні.

Вп'явшись у ледве рожеву м'якоть кавуна молодими і міцними зубами, я захоплено кричав з повним ротом:

— Ох же і добрий який!

Сік стікав по підборіддю, спливав на сорочку. Все пузо

ставало мокро-мокрісіньке, патьоки розвозив я по шоках, і вони були у філігранних розводах по самісінькі вуха.

Дома матері нам казали:

— Ох, дивіться, хлопці; піймає дід — поспускає штани. Піди умийсь, сучий сину!

— І зовсім ми не крали нічого, — кажем ми у себе своїм матерям. А самі дивуємось: і звідки це вони знають?

Згодом, через тиждень-другий, гасаючи по лісу, ми натикалися на місце нашого бенкету: тут було сумно. В шкаралупки, колись такі соковиті і свіжі, пов'їдалися комашки, і вони, пожолоблені, покручені, так безпорадно і самотньо лежали на тому місці, де ми залишили їх колись... Ось так, як ці на залізничному насипі.

15

Я дивлюся на них, і чудний жаль обгортає моє серце.

Коректор Левко каже, маючи на увазі своїх комашок:

— І куди вони їх ото тягнуть?

В голові крутиться давно колись завчений вірш: «В недоуменьє тащат муравьи, что ни попало в жилища свои».

Поет замислено сидить на рейках і мовчить.

Вчений спустився з насипу та й рушив кудись у білий світ.

Я бачу, як він човгає ногами по траві, озирається на всі сторони, спантеличено і також безтямно човгає далі.

16

Війна викинула нас із наших теплих міських кубелець. Десь там залишилися наші кабінети, напхані книгами, наші звички, набуті роками, наші вподобання, ба навіть наші щілини і ліжка на горищі. Тут — тільки чисте поле, саме чисте, бо осінь поприбирала з нього все збіжжя, хазяйновито поскладала його у копи, в стіжки, в ожереди.

Воно, це поле, страшенно рівне, ніби самотне. Не оживляє його навіть посадка, що біжить уздовж залізниці.

Над ожередами важко літають жирні осінні граки, і десь кричє гайвороння.

Кілометрів за три від нас — станція і село, але їх не видно. Видно лише верхечки дерев, вже зачеплені рум'яними осінніми барвами. Це берестки.

Бересток ріс і у нас у дворі. Яюсь я був підгледів, як сусідська Параска натурала берестковим листям шоки, щоб були рум'яні, і потім сам часом вдавався до того мистецтва. Мама брала мене рукою за лоба й казала:

— Ні, жару немає.

17

Біля мене стоїть Галя, дівчина з Пушкінської вулиці. По-знайомилися ми ще у вагоні. Ми стоїмо на насипі, дивимося на небо і розраховуємо, коли слід сподіватися дощу. Погоджуємося на тому, що дощ мусить розпочатися надвечір. Наша розмова долітає до коректора Левка. Він підводить голову, освідчується:

— Кажете, дощ буде?

— Дуже можливо, — відповідаємо ми.

Левко дивиться; дивиться на небо в бік, цілком протилежний від хмари, і зовсім серйозно каже:

— Я передбачив таку неприємність і заздалегідь приготувався до неї.

Я не розумію його, і він цілком серйозно з'ясовує:

— Бачите, я взяв з собою пальто і гумовий плащ. Пальто підстелю під себе, а плащем накриюся зверху. Я його дуже добре вивірів: він таки справді не пропускає води.

Я дивлюся на Галю, Галя дивиться на мене і сміється, потім каже Левкові:

— То ви і мене сховайте до себе!

— Я б з охотою, — серйозно відповідає Левко, — але як на це подивляться інші?!

Все зрозуміло: цілу осінь Левко буде спати на пальті отут-таки, серед степу, і буде вкриватися плащем!

18

За двадцять кроків від нас — штабель залізничних віт-розахисних щитів, обабіч залізниці складена в копи пшениця, багато, дуже багато полукіпків — не сотні, а тисячі.

З щитів ми будемо робити основу для наших куренів і покриємо їх зверху снопами. Ми кличемо людей; я своїх — вченого, поета й коректора, а Галя кличе дівчат.

Кожен у себе ми з'ясовуємо, що треба робити курені, бо насувається дощ, та й взагалі мусимо ж ми десь жити протягом всього нашого перебування тут.

— Дозвольте, — обриває мене поет, — про який дощ іде мова? Я не бачу ніякого дощу! Навпаки, гляньте — скільки сонця! І, крім того, мусять бути палатки. Я міркую, так, — каже він далі, — коли ми мобілізовані на цю роботу, то певні інстанції мусять подбати про те, щоб забезпечити нас всім потрібним, як забезпечують червоноармійців. Ви кажете про щити, а я знаю, що це казенна власність, так, як чиєюсь власністю є і ці копи пшениці. Прошу вибачити мені, але на злочин я не піду. Кінець-кінцем, я не здатен на це.

Він повернувся і пішов собі геть.

— Я теж приєднуюся до попереднього товарища, — обізвався і вчений, — я міркую так: якщо приватна власність є інститут священний, то що ж говорити тоді про власність соціялістичну? Ні-ні, ні щитів, ні тим паче пшениці чіпати я не маю жодного морального права.

Всю надію покладаю на Левка. Я дивлюся на нього, і він каже:

— Взагалі я гадаю, що товариші поставилися легковажно, як на обставини. Це ж осінь. В мене, наприклад, свої принципи щодо цього: без плаща я не зроблю від дому навіть десяти кроків. А крім того, я думаю так: солдат не завжди має до своїх послуг покрівлю чи якийсь інший захисток. На те війна. Треба звикати жити під голим небом — нічого не поробиш!

Він взяв в одну руку свій двокілограмовий чемоданчик, в другу — пальто, плащ і пішов у посадку. Довелось до діла братися самим. Спочатку ми з Галею та її дівчатами нап'яли курінь для них, а потім для нас, чотирьох принципових людей. Хмара розросталася; незабаром вона облягла півнеба, і тепер для всіх стало ясно, що дощ таки буде і буде незабаром.

Закінчував усе це я вже під дощем, а скінчивши, зручно вмостився на соломі, вперши ноги в стінку куреня. Зо мною був томик старого Марковича, і за якісь десять хвилин я уже мандрував по світах таких же чарівних, як і далеких. Я забув і за дощ, і за степ, і за товаришів, з якими мав жити отут не один тиждень.

В соломі, що я наносив у курінь, було багато буркуну. Косарі вважають його бур'яном і не люблять: нема легшого поламати косу, як зачепившись об здерев'яніле стебло буркуну. Цвіте він жовтенькими і білими квітами, і одного засушеного стебла досить, щоб запахнути цілу кімнату. Тож можна уявити, що робилося в моєму курені! Він мов підіймався в пахошах, і нехай десь там шумить собі осінній дощ!

Ні, я, мабуть, таки невибагливий до химерної долі своєї. Я ніколи не вимагав від життя багато і, проте, ніколи не жалкував за цим. В самому процесі життя, як би не складалось воно, я вбачав тільки те, що хороше. І як на нього жадібно моє серце!

Все темне, все гидке я видушував з себе, з своєї душі. Хмари падали на мене, я струшував їх, щоб знову понести в життя моє любляче серце.

Гарний томик, та оці ніжні пахоші, та надія, що після бурі знову буде опадати на країну рясне золото щасливого життя, — оце і все, і більш мені нічого не треба.

Я читав, поки не стемніло, потім лежав і мріяв, перебираючи в спогадах своє давнє й минуле. Чудно! Воно ніколи не мало наді мною влади. Минуле не вабить мене і не бентежить. Я — сонцелюб. Я живу повним життям тільки влітку, тільки тоді, коли шаленіє сонце. Осінь і зима для мене тільки чекання; от вони пройдуть, і я знову заклубочуся у вихорі життя.

Але сьогоднішній день так збентежив мене, і оце поле, що його я так давно вже не бачив, і цей осінній дощ, і ці неприбрані копи, і ці снопи, які я так холодно й грубо витягав із полукіпків, — все це закинуло мене на багато років назад.

Я знаю землю і ціну людській праці.

Вони мені кидають: «Чиясь власність!» Я знаю більше: це — труд, це те, чим живуть людські серця, бо живуть вони і справді квітнуть тільки в труді. І немає більшої радості, як радість труда. 1915 року, коли мій батько пішов на війну, я вперше самотійно вийшов на поле. Я йшов з косою, а поруч мене — мама. Вона навчала:

— Поки не втягнешся, не дуже хапайся — руки покалічиш.

Потім під'їхав дід Олександр. Він був круглий, як м'яч.

22

Дід оглянув мою косу — споряджав я її сам. Бажаючи взяти справжню ручку, косу я випростав. Мені було п'ятнадцять літ, і я без страху дивився на світ. Дід взяв молоток і постукав ним по кісцю біля п'ятки. Коса стала під гострий кут.

— Нащо ви? — вирвалося у мене одним подихом із грудей. — Я витягну, хоч би вона була ще простіша!

— Не дмухай гостро, бо врїжешся, — відповів дід Олександр.

Я взяв це до уваги, але щойно дідова повозка закуріла по дорозі, я одстукав косу назад.

Немає приємнішого відчуття у роботі, як відчуття своєї власної сили. Я йшов вперед напролом. Я милувався з своєї ручки і не міг намілюватися: вона була така ж широка, як і у батька, як у діда Олександра, як у дядька Івана, мого найближчого сусіди.

Старанно, з потроєною пильністю я виносив грабки так, щоб покіс лягав рівно, ніби по шнуру, стебло до стеблини на всю довжину гін. А ті гони! Які ж вони довгі — цілих сто двадцять сажнів, двісті п'ятдесят метрів!

Переді мною стояла стіна пшениці: я замахував косою і відтискав її щоразу вперед; вона хилилася і знову випростовувалася; я клав її на грабки і виносив геть, не знаючи втоми.

Ні, вона, втома, була! Я тільки не зважав на неї. Заносючи косу, що вона аж свистіла, я змагався з собою.

Як же ж палило сонце, як було мало вітру! Спітніла сорочка прилипала до спини; я чув, як під нею котився піт по моему тілу. Я

надівав бриля і скидав його: він не рятує ні від чого; в ньому ще жаркіше.

23

Я одкладав косу і підходив до кубушки з водою. Вода була тепла і пахла соломою. Мама в короткі перепочинки наспівувала мені модної тоді пісеньки: «Ой у полі робить непривична, а од сонця болить голова!»

День розростався, як рік; піднімалося сонце; біла хмаринка, що часом напливала на нього, на хвилину давала затінок і прохолоду, я відчував її своєю істотою!

Того дня я скошив до полудня чотирнадцять сажнів, що дорівнює трьом чвертям гектара. Руки мої набрякли і взялись пухирями. Я почував, що стомився, але втому тамувало почуття гордості. Я не підкачав. Я — сильний!

На ранок другого дня мої руки стали наче не мої.

Боліли в піджилках ноги, боліли мускули на всьому правому боці тіла.

Потім перестало боліти, і я вимахував косою од сонця до сонця і відчував, що міг би так робити без кінця.

Мені було дуже приємно, що труд не страшний для мене, і я не без гордості чув, як казали сусіди: «О, то, брат, росте косар, куди твоє діло!»

Я з любов'ю дивився на скошене поле, на оті всі полукіпки і снопи, розкидані по стерні, бо вони були часткою мене самого: я скошив їх і позносив своїми руками...

Тепер таких полукіпків я бачу навколо тисячі. Їх кинуто в полі. Їх накосили і позносили такі ж самі хлопці, як і я; їх пов'язали такі самі жінки, як моя мама й сестра. Їх труд знецінила, знищила війна; війну накинув нам пройдисвіт Гітлер. Я ставлю себе на місце колгоспника, що цілий рік віддав цій землі. Які думки приходять тепер йому в голову? Чим він живе, які почуття тривожать йому душу?!

24

Війна. Вона йде по нашій землі, по нашій ниві. Як тяжко думати про це. А втім, шлях наш ніколи не був встелений квітами. Що ж, будемо сподіватися, що й у цьому бою ми зуміємо вистояти.

Так я лежав і думав, аж поки до моїх вух не долетіла жіноча пісня. Я визирнув з свого куреня: мокре небо і мокре поле, мокрі копи і мокра земля!

Я вийшов і прислухався. Все небо було заслане сумними осінніми хмарами, навколо ніде ні душі, тільки курені над залізницею вздовж посадки.

Це було ціле маленьке містечко, що вирросло враз з одного

подиху. Над ним зависала невизначно тьмяна пелена мжички, воно губилося в ній, втрачало обриси, ніби розпливалося в тумані.

Пісня долітала з найближчого куреня, і я пішов туди.

25

В курінь входили і виходили люди, гуртувалися, десь там уможувалися, і пісня злітала з новою силою.

Я сидів, опершися на снопи і під снопи ж підсунувши ноги. Хтось сів на них зверху, хтось опирався на моє плече, хтось підпирав колінами боки. Часом якийсь курець засвічував сірника, і перед очима поставала фантастична картина суміші пісні, соломи, міських макінтошів і гарненьких таки (знову міських) жіночих убрань. Яка сила підняла цих людей, одірвала від звиклого середовища? Що вони думають, ці дівчатка, руки яких хібащо тільки і вміють перебирати красиво літери на друкарських машинках та шивати в акуратні стопочки папери і вкладати їх у тюки? Що вони думають, як почувують вони себе у цьому незвичному становищі? Я не чув ні нарікань, ні зідхань, вони співали та хіба хто часом казав:

— Ану лишень посунься, розмостилась, як бариня!

26

Співи скінчилися, і ось тоді Галя і я згадали за моїх майбутніх товаришів по куреню. Треба все ж таки їх розшукати.

Було непровидно темно.

Я знав на ім'я тільки Левка, і ми почали гукати: «Льоню! Льоню! Левко!»

Відповіді не було. Тим часом під ногами ніби затремтіла земля і залізна дрож ковзнулася по рейках.

Поїзд.

Поїзд ішов темно, без вогнів. Ми чули, як він наближався розмірено і важко, викидаючи коли-не-коли високі стовбури іскор, що світилися в мряці зловісно-червоно.

— Це війна, — сказала Галя, — а от не хочеться вірити!

27

Дощ все ще сів, але очі звикли до пітьми. Стало видно й посадку, і довгу силуету поїзда, що наближався до нас.

З важким сопінням він уже гримів над нашими головами, перед очима мерехтіли колеса вагонів.

Поїзд був військовий, вантажений гарматами, рясно завкітчаними гілками. Інколи на якійсь площадці майоріла силуета провідника-червоноармійця і швидко зникала вкупі з гуркотом заліза.

Так, це війна!

Ніби у відповідь на це на сході, над рідним Харковом,

почулися далекі глухі вибухи і поволі піднялася віддалена і тривожна заграва. Місто горіло.

Ми безмовно стояли і незабаром пішли знову шукати своїх майбутніх товаришів. Пройшли увесь ряд куренів, пробували навіть зазирати в посадку.

Намоклі дерева струшували на нас цілий дощ крапель; кінець-кінцем, ми повернулися назад до себе.

— Чудні якісь люди, — говорила на прощання Галя, — чудні і легкодухі, все бояться подивитися правді у вічі. Кінець-кінцем, нас привезено сюди не гратися в піжмурки, а копати реальний протитанковий рів — сім метрів завширшки і три метри завглибшки. За ніч треба спочити з тим, щоб завтра з повними силами взятися до роботи.

28

Схопився я з першим променем сонця: хмари за ніч розійшлися, степ пломенів — золотий, рідний степ.

Біля куренів уже порались люди, чувся голосний гомін, люди ділилися враженнями ночі. Не всі курені вийшли вдалі. Багато протікало. Про це свідчили мокрі ковдри та пальта, розвішані скрізь по посадці.

29

Знайшов я своїх товаришів під молоденьким кленком. Всі троє були жовто-зелені і тряслися. На траві, недалеко від них, лежав наскрізь промоклий «випробуваний» плащ Льоні. Що ж до пальта, яке мусило рятувати його від плевриту, то воно валялось теж на землі у калюжі води, що набігла в ямку, яка, очевидно, видалася їм зручним місцем для ночівлі.

Кленочок, під яким вони спали, стояв недалеко від того місця, де ми вночі з Галею гукали їх і турбувалися їхньою долею.

Виявилось, що вони чули і бачили все, але мовчали, бо дощ тільки почався, і вони ще не знали, що таке дощова осіння ніч серед степу.

Цокаючи зубами, Левко казав, що він принципова людина і не має права зректися своїх принципів за перших-ліпших труднощів.

Він так і сказав: «За перших-ліпших труднощів!»

Я нахилився і підняв пальто. З нього потекла вода, отак, як тече вода з сувою полотна, коли його, намочивши у річці, витягають на кладку.

Вчений винно і спантеличено мовчав, поет тільки трусився. Він стояв проти сонця. Пальто його, просочене наскрізь водою, одігрілося, з плечей здіймалася пара, а з рукавів і піл раз у раз одривалися великі краплі води.

30

Біля Галиного куреня горів уже вогонь, і на тринозі грівся чайник. Галя та її подруги поралися тут таки.

Тепло оживило людей і природу. Все переливалося в райдужних барвах ранку. Навколо було дуже багато петрових батогів, вони ще квітли, і роса, що позависала на них, здавалася голубою.

Одсвіт її падав на людські обличчя, підрум'янені вогнем і ранішньою прохолодою. Двадцять два Галіні роки дивилися на нас з безтурботною свіжістю.

Всі троє стояли похнюпо, лише Левко намагався посміхатися. Він був жалюгідний.

— Що ж з ними робити? — сказала Галя.

31

Ми постягали з них пальта. Дощ промочив їх наскрізь, і їхні костюми та білизна були такі ж мокрі. Тіло, де воно оголялося, стало жовто-зеленим і побабіло. У мене була горілка. Я примусив випити їх по склянці. Взяв у їхніх клунках суху білизну, постягав з них мокру. Потім, намочивши у спирт рушника, я взявся їх відтирати.

32

Левко отямився перший. Він порожевів і потягся до хліба і гарячого чаю. Він переконавав, що йому важливо було вижити цю ніч, а за подальше він уже цілковито спокійний.

Вдвох з ним ми відтирали поета. Той був майже непритомний. Губи йому посиніли, тіло несамохіть тремтіло.

Вчений тримався більш героїчно. Він сам розтирав своє задубіле тіло. Випив три склянки горілки, скинув окуляри, заліз під ковдру і незабаром захріп.

33

Трасу рову уже позначили вербовими кілочками, з яких обчухрали кору. В цілому вона, не кора, а траса, становила грандіозну лінію, що починалася біля залізниці і гострими зламами бігла до самого обр'ю.

Нас, харків'ян, тут багато тисяч. Вся траса яскріє жіночими хустками всіх кольорів і відтінків. Хустки ці плывуть, ворущаються, мовби гойдає їх вітер.

Між ними рухаються чоловіки у своїх темних, одноманітних костюмах.

Пізніше, як зняли перший, зелений, шар землі і траса позначилася розкопаним ґрунтом, піджаків і взагалі не стало видно: вони злилися з чорнотою його, та й уже.

Ми напилися чаю і рушили. Левко покотився із нами.

— Ви ж куди? — спиталася Галя. — Вам треба поспати після такої приємної ночі.

Левко відповів:

— Я вже й відпочив. Ви не дивіться на мене, що я такий дрібний та хворовитий: я сильний духом. Це завжди всі казали. Та й, крім того, що воно вийде: всі будуть працювати, а я одлежуватися?

З восьми лопат, що були у нашому розпорядженні, ми вибрали для нього найменшу і найлегшу.

Копав він чудно.

34

Уявіть людину, в якій руки, ноги, лопата не держаться купи: все дивиться в різні боки і діє незалежно одне від одного. Лопата йде не паралельно штихові, а під якимсь химерним кутом: скибка виходить боката і, кінець-кінцем, випадає на землю. Тоді він нахилиється, бере її в руки, кладе на полотнище лопати, приляскує долонями і несе на потрібне місце, держачися руками — правою біля самого заліза, а лівою посередині держака. Постає його, випростана й здерев'яніла, нагадує постаць людини, що несе золото і боїться навіть дрібку його розтрусити.

День розгорався. Він був на диво теплий.

З батьківської хати я вийшов більш товкучим, аніж ледачим. Ще маленьким я чув, як мама казала:

— Гріх сидіти склавши руки!

— Хочеш бути красивим, треба рано вставати, із сонечком!

— Лежачий пухне, а товкучий красується!

— Праця не бійка — в боку не болить!

Цих примовок вона знала або вигадувала сама — сотні.

І я привчився товктися. Мама копала грядку, я вовтузився біля неї і брехав, скільки сили:

— Ох і добре ж копається; земля — як пух, а лопата — немов пір'їнка!

Од цієї пір'їнки в мене бралися пухирями руки, а я казав:

— Пхе, ерунда, їйбо, не болить!

Сусідка, тітка Тициха, гукала через тин матері:

— Та у тебе вже й помічник завівся!

Мама відповідала:

— Та ну його к шейминій матері: всю грядку покопирсав! — І зверталась до мене: — Піди лишень подивись, де теля.

Теля було припнуте до прикорня; я знав про це так само добре, як і моя славна мама, але діловито підводився і йшов геть від грядки, і що далі, то швидше.

Через картоплю я вже мчав скільки сили і, виплигнувши за перелаз, заривався з головою в пісок.

Але я хотів бути красивим, червонощокиим, як ранкове сонечко, і це жадання осіло мені на самому дні душі. Я дивився на луки і думав:

«А що ж тут можна робити, щоб не сидіти склавши руки?»

Накачавшись у піску (після роботи коні теж люблять качатися), я біг на город до мами, казав:

— Мамо, я візьму мішок і піду по кізяки.

— Добре, синку.

Або:

— Мамо, Параска й Василь по дрова ідуть.

— То й ти іди.

Дід Олександр щипав мене за щоки й приказував:

— Та й рум'яний, котів син, як панич! — Він любив мене частувати кисличками; я кривився, а він знову приказував: — Солодощі — то панське діло. Того вони й плюгавці, що їдять багато цукру. А мужик кріпкий з кисличок і квасу.

І моїм ідеалом стало — бути кріпким. Я їв зелений терен разом з кісточками, набивав оскому, стирив її сіллю і знов накидався на все, що мало подобу фруктів і овочів.

Ніщо не могло здержатися через нас у нашому лісі: дикі яблука, дикі кислиці, грушки-крем'янки, глід, шипшина, калина. Пасували ми лише перед жостером і жолудями.

Жоден медик у світі не скаже, як цю потраву могли витримувати наші організми, такі маленькі і ніжні. Ми ставили шкереберть всю науку про людське здоров'я, самі не розуміючи своєї відваги. Руссо, що мріяв про природне виховання, помер би від жаху, побувши влітку півдня у нашому товаристві. Та що говорити, коли найкращим нашим «легким табаком» були сухі кінські кізяки! І як не дивно, все це ішло нам на користь! Коли наставала пора орати, волочити, бігати за приводом кінної машини, наші батьки не могли знайти кращих погоничів у цілому світі.

— Паняй, Іванько! — І Іванько сміливо ступав на стерню своїми броньованими ногами, всіяними «курчатами» мало не до колін.

Як я люблю цих маленьких погоничів! В них наша молодість, обмита чистими проміннями праці! Це моя Батьківщина. Такою я її люблю до безтями. Віддати її на поталу ворогові — це живцем лягти у труну, це — одірвати себе од свого ґрунту, од своєї молодости, од батька і матері, од цього сонця, бо нема кращого сонця за те, яке зазірало у нашу колиску і викликало перші гарячі струмені поту від перших спроб праці. Ми будемо битися з

фашистами не на життя, а на смерть, ми зробимо так, що земля наша стане пеклом для них...

Ось і траса.

37

Мені треба копати з моїми товаришами протитанковий рів.

Живий незгасаючий ритм тисяч людей проймає кожен рух, і ви уже не владні над собою. Ви нічого не вдієте всупереч — ви знаряддя якоїсь сили, що керує вами незалежно від вашого бажання.

Кожен на людях хоче показати себе, що він є. І, може, кожен з нас, як і я, знає, що до вечора, не зважаючи на всю обережність і вміння, його руки візьмуться тими самими водянками, яких бояться всі, але ритм уже створено, він у нас самих, і ми без вагань коримося йому.

Жарко. Люди скидають піджаки; далі чоловіки скинуть сорочки; потім настане потреба у воді; її будуть хилити кухлями і витиратимуть піт без носовичка, самим лише оборотом руки, шкарубкої і трохи набряклої, з пухлинами, з яких незабаром зростуть пухирі.

Я згадую тепер ці напружені довгі дні від зорі до зорі, і мені так приємно, так свіжо на серці. Я обливався потом; не раз, збезсилій, сидів проти невтомного сонечка, притулившись спиною до стінки своєї ділянки, але все це забулося, геть одлетіло, і в серці залишилися лише спогади про силу напруги, про ніжні і химерні розмови в перепочинках і вечорами, про суперечки, які вибухали, щоб звільнити місце для жартів.

Зрозуміло, найбільше ми любили розповіді про події на фронті. Серед нас не було ні однієї військової людини. Цю нестачу ми поповняли власними засобами. Якби тільки хто мав змогу підслухати нас! Ми були по черзі стратегами, теоретиками в найскладніших військових проблемах, ми були філософами, фахівцями-економістами і ще бозна чим. Але про ці розмови я краще замовчу. Ми хотіли перемогти і всіма наявними засобами обґрунтовували її неминучість. Але найбільше ми любили слухати тітку Настю.

38

Вривалася ця тітка Настя в наше життя, як пароплав на тиху пристань.

— Що відьом нема, — починала вона, — то це чиста правда, але що відьми були, то це теж чистісінька правда. Я от хай з цього місця не встану, сама її бачила, та що бачила — ледве з самою душею втекла!

І тітка Настя починала оповідати про свої пригоди, такі близькі і зрозумілі мені, бо сам я виріс у світі цих марень і знав

людей, що потерпали від зустрічі з цим химерним фантастичним світом.

Тітці Насті тепер п'ятдесят років, а дівувала вона — вважайте коли. І от ішла вона, молода і вродлива, темної ночі через село, оповите тими синіми шатами світла, одна згадка про які може довести людську душу до божевілля...

39

Це ні день, ні ніч, ні світло, ні п'ятьма, не яв і не марення. Це й день, і ніч, і світло, і п'ятьма, це й срібляна журба, і дурні поривання, це й романтичні забаганки душі, коли хочеться і не знать чого хочеться, коли пориваєшся і сідаєш на трухлявий вербовий пеня, щоб озирнутись навколо і розтопитися в плині тиші й тривоги.

Плине світло, клубочаться тіні, спливаються в гори і раптом обертаються в ясне місячне світло.

В таку ніч ішла тітка Настя, і ось скалка, що виблискувала на дорозі, обернулася раптом на клубочок матового сйява; клубочок набрав обертового руху і покотився вперед, тягнучи за собою сиві пасма мли, закручуючи їх навколо себе і все більше від цього зростаючи.

Тітка Настя скрикнула і кинулася тікати скільки сили, а клубок підскакував, гнався за нею, бив її ззаду по ногах і по спині і кричав на сто голосів:

— Не втечеш, Насте, тут тобі й смерть!

40

Тітка Настя закричала не своїм голосом; з хати вискочив батько.

Тоді клубок обернувся на собаку і подався через тин, а тітка Настя упала на землю, і їй виливали переполох, і вона прохворіла два тижні.

Тітка Настя переживає свою оповідь, вона так уміє розповідати, що змушує нас слухати, як маленьких дітей.

41

Поет питає:

— Ви справді вірите у все те, про що нам допіру розповідали?

Тітка Настя дивиться повз його голову і розповідає, як вона йшла через міст і як чула за собою кроки чогось, що не існує на світі. Тітка Настя йшла, і воно йшло; тітка Настя бігла, і воно бігло; вона ставала, і воно ставало. У тітки Насті волосся стало сторч. Нарешті вона добігла додому і закричала:

— Білан, Білан!

Білан був дворовий пес.

Він гавкнув, побіг назустріч тітці Насті, і воно зникло, а вона

стояла, дослухалася, як їй калатається серце.

Вона ще розповідає про свої химерні містичні візії, як хтось із нас каже.

— Насте, розкажіть, як ви запровадили для корів на фермі мертву годину і за що одержали орден.

І тітка Настя починає оповідати про те, як вона працювала на буряках, як їздила до Марії Демченко, як її покликав голова колгоспу і призначив керувати фермою.

Вона розповідає про те, як училася, як здибалася з Федором Івановичем, чудним агрономом, з якого всі сміялися, бо він радив розмальовувати корівник квітками і викинуть з ферми хворостину лайку.

Лаятися тітка Настя ніколи не любила, зате дуже любила квітки. Агроном почав їздити у їхній колгосп.

42

На фермі було по вуха гною: вона вичистила її, вибілила, прогнала лайку, кийки, видушила піретрумом усіх мух, зробила біля стайні квітник, і з дванадцятої дня до пів на другу запровадила на фермі мертву годину. Мертву — це значить жодної людини в корівнику, жодної розмови, жодної мухи і комара. І от задрипані і худючі корови убралися в тіло; розбишакуваті, худючі і безмолочні ще вчора, вони стали поважні, повільні, ласкаві й слухняні. Шерсть на них зробилася шовковистою, і з цим усім вкупі прийшло молоко. Тітка Настя прославилася на весь район. І на окопи пішла разом з усіма делегатами райконференції працівників молочних ферм. Чоловік тітки Насті, дядько Іван, працював у неї на фермі, підвозив корм і вивозив гній.

43

Він у свята приїздив до нас на окопи. Привезе пирогів, сметани, яблук, мовчки приставить до стінки окопу вельосипед, а сам стає біля тітки Насті і мовчки копає. А коли в такий спосіб розкаже їй все, посідають удвох на горбочку, вона й каже:

— Ідь, Іване, вже час!

Дядько Іван погляне на сонце, подивиться на тітку Настю і поїде собі.

Галя підрахувала, що за найсприятливіших умов він може за годину сказати семеро слів... Тітка Настя говорить, а він слухає, дивиться на неї та потакує.

44

Раз Галина подруга, Поля, каже:

— Тітко Насте, я одіб'ю у вас дядька Івана.

А тітка Настя відповідає:

— Спробуйте.

Поля і спробувала. От приїхав дядько Іван, вона підсіла до нього і каже:

— Я б на вашому місці нізачо не полюбила б тітки Насті. На мою думку, вона не така уже й гарна: у неї чорні очі, а всі чорноокі — відьми. Ви полюбіть мене. Я дуже гарна, я не відьма; наш вчений каже, що я найкраща у світі. І, крім того, у мене очі хоч і чорні, але не відьомські.

Льоня лежав за кущами і чув, як дядько Іван мовчав, а потім сказав:

— Скоро пилипівка, а в піст я не парубок!

— Тоді звиняйте, — сказала Поля, — я піду спробувати щастя у вченого.

Вчений, родом львівський поляк, був нашим козлом відпущення.

45

Він ніколи в житті не займався фізичною працею, і копати йому було тяжко.

Велике, біле й пухке його тіло ніби зовсім не мало мускулів. Він швидко стомлювався, піт біг з нього рясно-рясно.

Він розмазував його по обличчю спочатку хусткою, а коли вона стала чорна, як земля, — як і всі ми, оборотом руки.

Галя любила жартувати із ним. Стане проти нього і скаже:

— Слухайте, професоре, ви могли б покопати без відпочинку десять хвилин?

Він відповідав гарною українською мовою:

— Коли ви проспіваете "Синеньку хусточку", я це зроблю для вас.

Галя співала.

Він бравсь за лопату.

46

Поет засікав час. Протягом десяти хвилин вчений мав не розгинатися і не опускати лопати. Він заливався потом. Піт струмив йому із обличчя, просочував наскрізь його низько стрижене густе волосся, котився по плечах, по руках, зависав краплями на волоссі, що росло йому на грудях (працювали ми без сорочок), і звідти падав на землю.

Тоді Поля казала:

— Нащо так робити? Зовсім воно ні до чого!

Ми погоджувалися з нею, а через кілька днів Галя співала іншої якоїсь модної пісеньки, і вчений знову брався копати без перепочинку десять хвилин. Йому пропонували вступати в польську армію Андерса, яка тоді формувалася у нас.

47

Він казав:

— Не піду. Свою Польщу вони почнуть будувати з того, чим закінчив Пілсудський. — І згодом пішов у Червону армію.

Я міг би розповісти і про нашого поета.

48

На окопах він віршів не писав, тільки не розлучався з записною книжкою. Від нього не було рятунку. Все, що навколо говорили, він ловив на льоту. Упіймає цікаве слівце і — в книжку, та ще й перепитає:

— Як? Як? Це ви самі пригадали чи з народного?

Особливо терпіла від нього тітка Настя.

Вона за словами в кишеню не лізла, сипала ними, як з рогу достатку, і смачно ж це виходило в неї!

— Як ви, Насте, сказали? Як? Як?

Від тітки Насті він посписував усі свої зошити і ходив за нею, як тіль.

Тітка Настя казала:

— Та в мене ж чоловік є, що він скаже, побачивши?

— А що саме він може сказати? — цікавився поет.

— Та от, що ви ходите за мною, як не знать що.

— «Як не знать що!» — підхоплював він на льоту і звертався до нас: — Ви чуєте, як це сказано! — А тітці Насті казав: — То маловажно; що ж він, ваш чоловік, заборонить мені записувати приказки?

Тітка Настя не знала, що казати на це, і в ті хвилини, коли його не було поблизу, жалілася:

— Ну їйжебогу, учепився, як реп'ях. Хоч ви йому скажіть щонебудь; таки ж мені буде скоро сором на люди вийти!

49

Підсідав він і до дядька Івана. Розмови виходили дуже втішні: поет говорив, а дядько Іван мовчав або відповідав:

— Та хто ж його знає. Я більше біля свого діла.

Як відомо, він вивозив з тітчиної Настинної ферми гній, а туди возив зелені корми і сіно.

Поет цікавився:

— Чим ви пояснюєте, що сіно пахне так, а гній інакше?

Дядько Іван казав:

— Кожне пахне по своїй натурі, як положено.

50

Одного разу Поля попросила його написати їй щось на пам'ять. Він подивився на Полю, вродливу дівчину із швейної майстерні на Пушкінській, витяг блокнота і записав:

Зірву я гілочку із винограду,
Що її вітер ізломив.
Я не забуду того словечка,
Що мені Ваня говорив.
Говорив Ваня: »Ти моя, Галю,
Ти моя, Галю дорога, —
Давай розлучимся з тобою,
Щоб було легше ворогам».
«Не хочу, Ваню, цього я слухать,
Не хочу, Ваню, без тебе жить.
З тобою, Ваню, мій рідний маю,
Серце сміється, серце кипить».
«Не хочу, Галю, цього я слухать,
Не хочу серця переривать,
А щирю правду тобі говорю,
Що буду тебе я покидать».
«Коли ж це так, то я побігла
Туди, де в'яжуться човни,
Де тихо плещуть об берег хвилі,
Де вічний морок, де серце спить».
Побігла Галя, і все затихло,
І стала тиха тишина,
З'явивсь і Ваня на бережечок,
Витяг платочок із рукава:
«Забери, Галю, ти цей платочок,
Це той платочок, що ти дала».
Ваня до Галі так і полинув,
Щоб їх там парочка була.

— Ви побачите, — казав він нам, коли ми залишилися самі, — вона вивчить його напам'ять, і неодмінно підбере на голос, і буде співати. Я двадцять п'ять літ мандрую між людьми і з одного погляду бачу, що кому треба. А треба їй про кохання, і щоб було лірично і чуло. Якщо я не дам їй цього, вона й сама придумас і саме те, що їй треба.

Справді, другого дня весь Галин курінь виспівував уже цю пісеньку.

Поволі підтягати почали й ми, причому фальшивив найбільше поет. Він задоволено сказав:

— А знаєте, я таким способом пустив межі люди з двадцять романсів, і всіх їх мав нагоду перечитати в фольклорних збірках, як витвори народної музи. Це, звичайно, шахрування з мого боку, але, їйбогу, воно мене тішить, хоч гонорару за це не платить ніхто ні копійки.

Цікаво, що Поля найменш з усіх нас поважала поета.

Їй рішуче не імпонував його блаженський костюм, і, як і редактори, вона за його пісню не заплатила б йому ні копійки. Вона так і казала:

— Що ж воно за людина, що у нього немає ніякої професії, оті хіба треньки-бреньки! Подумаєш, поет! — І зневажливо гукала: — Поете, ідіть вже їсти картоплю. І помийте, будь ласка, руки!

Вона була велика чепуруха.

Поет ставився до неї, як і до всіх, привітно, ніби не помічаючи грубости і нечемности, слухняно мив руки, але картоплі в мундирах чистити не вмів. І Поля знову казала, не ховаючи зневаги:

— Господи, і цього не вмє робити! Дайте я вже почищу.

Зате їй імпонував вчений. Він був огрядний, вродливий з лиця і умів чудово говорити.

— Здрастуйте, Полю. Я за вами так скучив. У вас голубі очі, і ви, будь ласка, не кажіть мені, що це не так.

Поля казала:

— І зовсім у мене не голубі очі, а темноглубі.

Вчений питався.

— А що вам снилось, Полю, сьогодні? У вас червоні щоки. Вам мусив снитися гарний сон!

Про вченого Поля казала:

— Самостійний мужчина. Пікантний.

Був похмурий день; дощ не йшов, але хмари клубочилися над самою землею. Їх поділ зачіпався за дерева і тягся нескінченними пасмами над нашими головами.

Година стояла нельютна, і того дня ми найменше чекали появи німецьких розвідувачів, які щодня точно об одинадцятій годині пролітали над нами на схід і тією ж дорогою поверталися назад.

По звуку мотора ми навчилися розрізняти наших і чужих і видагували способи, як би ми рятувалися на випадок ворожого нападу.

У нас з'явилися два кулемети й зенітка. На ожередах і шпильях ми виставляли сторожу. Наш гігантський рів до самого обрію перерізав степ. Через тракторів і коней з усякими волокушами розтягали по степу викинутий з рову ґрунт. І от, коли ми найменше сподівалися нападу, з шлейфа білої хмари над дорожньою будкою вирвався літак.

Взагалі кожен з нас, може, й не раз у своєму житті чув, як строчить кулемет, але то було або десь далеко, або в кіно, а тут кулемет застрочив над нами, поціляючи в нас.

53

Все це було так несподівано, що ми не встигли налякатися і не всі навіть попадали. Я впав тому, що мене за полу потягла тітка Настя, і в свою чергу закричав на тих, хто ще стояв біля мене.

Підвівшись, я побачив лише синю тінь, що зникала у новому шлейфі хмари. Ми ще не навчилися боятися і посхоплювалися з землі, більше здивовані з несподіванки, ніж налякані. Нам пощастило: ніхто з людей не був поранений.

54

Тим часом літак напорівся на наш кулемет, замаскований під ожередом. Кулеметник спрожого всадив у нього чергу. Я бачив, як літак падав уже далеко від нас. Ще в повітрі він розпався на куски. Вони палахкотіли, як гігантські віхті соломи.

Другого дня ми жадібно чекали зведення Радінформбюра, але там лише скупі повідомлялося, що за день збито стільки то ворожих аеропланів. І все.

Жодне слово не натякало на подію, що відбулась у нас на окопах.

Тітка Настя застерігала:

— Оце збили одного гада, тепер він нам не дасть спокою!

55

Це була правда.

Шодня то там, то там строчили наші кулемети, гриміли зенітки. Ми навчилися розосереджуватися; потім це нам набридло, і ми почали робити захистки у самому рові: залишали хитроумні простінки, куди можна було б залагти в разі небезпеки.

Дівчата поскидали з себе яскраві хустки.

56

І от загукала наша зенітка: в груди вдарила хвиля повітря, зупинила і кинула назад. Я впав навзнак.

57

Потім я натикався на трасі на шматочки сталі, одірвані од цілості силою вибуху. Здебільшого довгасті з зубцюватими краями, вони немічно, лежали на тому місці, де їх залишила сила поштовху. Я дивився на них і думав: «А що справді залишилося б від моєї голови, від моєї руки або ноги, коли б ця залізничка черкнула по них?»

58

Ми наткнулися на якусь жінку: вона сиділа, поклавши руки на коліна, і все проказувала:

— Ой Боже мій, о Господи!

— Ви поранені?

— Господи, який жах, який жах!

Ми з Левком підвели її: вона була неушкоджена. Вчений зустрів нас словами:

— Ви живі? Слава Богу!

Галя держала в руках черевик: каблук геть відірвало.

Полю і ще кількох дівчат присипало у рові землю: їх врятувало те, що бомба розірвалася за недокопаною перетинкою рову. Їх приглушило. І ось тоді серед нас з'явився поет.

59

Він був спокійний, тільки обличчя освітлювалося якимсь глибоким внутрішнім світлом; посміхався уважливо і співчутливо, як лікар у лікарні, що приносить надію на близький кінець ваших мук.

Він і був лікарем із освіти, хоч ніколи не практикував і нікому не говорив про це. Я не знаю, чи поет щось тямив у лікуванні, однак він підійшов до Полі, почав опитувати її, оглядати.

Поля жалібно сказала:

— Мені забива віддих, тяжко дихати.

Я не знаю, для чого в таких випадках потрібно випробовувати пульс. Поет взяв Полю за руку і почав рахувати. Поля покірно ждала. Після потрібної паузи поет сказав Льоні:

— Води!

Льоня побіг шукати води, а поет, звертаючись до всіх, м'яко спитав:

— Десь страшно було? — І продовжував далі: — Це з незвички. Коли стріляли ті кляті фашисти, мені здавалося, що всі кулі вони випустять просто на мене.

Поля мляво спитала:

— А що ж у мене?

— Вам треба випити води. Тоді ви станете почувати себе так, як звичайно.

Прибіг Льоня з кухлем води. Поля напилася, полежала трохи і хвилин через десять зовсім одужала.

60

А тітку Настю знайшли в печерці, яку вона прокопала в стіні рову. Вона лежала ниць. Спочатку Галя крикнула їй:

— Вже пролетіли... Вставайте!

Тітка Настя не поворухнулася.

Куля потрапила їй в голову, прикриту густою короною волосся. Дві залізні шпильки глибоко застряли в тім'ї навколо закривавленої рани.

Посходилися люди. Приїхав дядько Іван. Опустив голову. Важка сльозина покотилася в нього через вкриту пилюгою щоку. Сльозина залишила ясний слід на коричневій загорілій щоці.

Груди наповнювалися почуттям жалю і ще якимсь іншим — важким і жорстким. У людей визрівало почуття помсти. Біль від пролитої крові може згамувати лише кров...

Кінчався вересень 1941 року...

Січень 1943 — липень 1945 — вересень 1957

З НОВИХ ПОЕЗІЙ

Стефанія Гурко

КАМІНЬ

"Камінь росте без кореня".
(Українська народня пісня)

Все вгору та й вгору
росте каміння,
хмаросягами,
вежами,
штурмує небо, димарями
глузує з життя,
що залишилося внизу.
Стрункі сосни,
широколисті клени,
гордовиті дуби
засоромлено мовчать
у тунелях вулиць,
затривожено перешіптуються
на замуrowаних у камінь
скверах.

Людина повірила в камінь,
нидіє по клітках хмаросягів,
трухлявіє у кам'яних трунах,
під кам'яними хрестами,
бовваніє монументами
по міських парках,
шукаючи вічності.

Камінь запустив коріння
у людських душах,
у людських серцях
і росте,
і росте,
і росте!

Скільки там його б
не латалося.

Пообтріпані,
поторочені
Дні валяються,
як наврочені.

ГРОЗА ПОЕЗІЇ

Сполошені слова
літають тривожно,
як птахи
перед бурею,
шугають неспокійно,
шукаючи захисту,
налякані блискавками думки,
громами почувань,
що гоготять на обрії.
Гроза поезії
ось-ось розіллється зливою,
обміє запорошені крила слів —
будуть блистити вони по-новому
в промінні вологому
погрозового сонця.

КІЛЬКА НЕПОЕТИЧНИХ ДУМОК

Якщо ми певні смерті,
чому ж такі непевні у житті?
Вчинивши смерть пострахом,
заподіяно людині найбільшої кривди.
Страх перед смертю
робить людей
вічними втікачами
від життя.

Обмолочене зерно правди,
порожні снопи слів,
перепущені через гострі ножі
просодичної січкарні,
сухою січкою

сиплються

в глибокі коші.

Споживайте на здоров'я,
хто має кінський шлунок.

Якщо хтось хоче

гратися словами,

мусить бути великим майстром

(бо звичайних жонглерів

у світі багато).

Якщо хтось хоче

словами причащатися,

майстром бути не мусить,

лиш людиною

сокрушеного серця.

Тайна Причастя —

це містерія перевтілення.

ЛИСТ АКАД. А. САХАРОВА
ПРЕЗ. ФРАНЦІЇ В. ЖІСКАР Д'ЕСТЕНОВІ

Вельмишановний Пане Президенте,
я прошу Вас у сприйнятній для Вас формі обговорити з радянськими керівниками, і в першу чергу з генеральним секретарем Брежневим, питання про амністію політичних в'язнів СРСР, що має велике гуманістичне й одночасно першорядне загальносвітове політичне значення.

В СРСР у таборах, тюрмах і спецпсихлікарнях мучиться кілька тисяч людей, не причетних до насильства і не винних у жадних злочинах в загальноприйнятому в демократичних країнах розумінні — засуджених за політичні і релігійні переконання, за національні прагнення, за спробу здійснення права на гласність й інших прав, передбачених Загальною декларацією прав людини ООН.

Ці люди поділяють з іншими в'язнями весь тягар дуже суворого і часто нелюдського режиму місць ув'язнення, страждаючи від недостатнього харчування, важкої і шкідливої примусової праці, відсутності вітамінів і ліків.

Звільнення політв'язнів великою мірою сприяло б оздоровленню політичного і морального клімату в СРСР і перемозі сил відпруження всередині країни. У наш вік всі зміни в одній країні, зокрема в одній з наддержав, найбезпосереднішим чином виявляються повсюдно.

Тому амністія політв'язнів в СРСР — це не лише моральний обов'язок чесних людей у всьому світі, але й оборона їх майбутнього. Тепер, після конференції в Гельсінках, здійснення таких гуманних цілей уявляється більш реальним, ніж будь-коли. Я при цьому покладаю особливі надії на особисті контакти державних діячів Заходу з керівниками СРСР.

Наша бюрократична система не лише виключає здійснення подібних реформ звичайним демократичним шляхом, але й позбавляє вищих керівників, які самі тільки й можуть щось зробити, конечної об'єктивної інформації.

Друкуємо текст листа, що його вислав акад. А. Сахаров президентові Франції напередодні його відвідин СРСР. Редакція

Я сподіваюся, що Ви, Пане Президенте, зробивши ті кроки, які Ви вважатимете доцільними й своєчасними, зумієте переконати радянських керівників в гуманістичному значенні загальної політичної амнії й її невідкладної політичної конечности для закріплення принципів відпруження всередині і поза СРСР.

Я прикладаю текст колективного звернення, недавно поданого групою громадян СРСР до Президії Верховної ради СРСР. Я дозволю собі назвати кілька прізвищ осіб, справи яких відомі мені особисто; більшість з них широко відомі у всьому світі.

Це: Леонід Плющ, Володимир Буковський, Семен Глузман, Данило Шумук, Віктор Хаустов, Габріель Суперфін, Кронід Любарський, доктор Штерн, Георгій Вінс, Петро Паулайтіс, Людвігас Сімутіс, Валентин Мороз, Паруйр Айрикан, Марія Семенова, Пронюк, Караванський, Антонюк, Юрій Шухевич, Іван Світличний, Ігор Огурцов.

Особливо невідкладне звільнення всіх ув'язнених жінок. Дуже важливе припинення всіх політичних справ заарештованих, у їх числі Сергія Ковальова й Андрія Твердохлебова.

А. Сахаров

(Русская мысль від 20. 11. 1975)

БУДНІ МОРДОВСЬКИХ ТАБОРІВ

Уклали Борис Пенсон і Вячеслав Чорновіл

ЧАСТИНА ДРУГА

ПЕНСОН:

На п'ятій дільниці, куди мене привезли, тримають усього 50-60 в'язнів, жалюгідні рештки колись великого контингенту, що був на першій дільниці. У 1972 році великі політзони в Мордовії — третя й сімнадцята, були ліквідовані наказом ч. 014 ГУИТУ (Головне управління поправно-трудоустанов). Значна частина політв'язнів переведена на Північний Урал (Пермська обл.), а тих, що лишилися в Мордовії, розкидали на три маленькі зони — п'ята дільниця третьої, 17 "А" і дещо більшу 19. У Мордовії залишили також жінок-політв'язнів і табір особливого режиму.

ЧОРНОВІЛ:

У цьому теж можна бачити кагебістську "стратегію": бажання розсіяти активну частину політв'язнів по карлуватих зонах, не допустити масових виступів і максимально обмежити зв'язок з свободою.

ПЕНСОН:

П'ята дільниця справила на мене пригноблююче враження. Більшість складу — старі з Прибалтики (активніші серед старших зеків учасники оунівського руху на Україні в основному вивезені на Урал), що сидять по 15-20 і більше років. Хто сидить "за війну", хто "за ліс". Сірі, вицвілі не сповна розуму люди, в основному каліки, багато хворих на екзему. Ледве рухаються, про щось там жебоняють самі до себе. Час від часу мертвих чи вмирущих вивозять до лікарні. Жахливе і жалюгідне видовище — реальний театр абсурду. Такі люди траплялися й на 19 зоні, але згромадження їх на одному місці здалося особливо безглуздим і диким. "Молоді" (поняття відносне, тут під нього підпадають і зовсім не молоді), на жаль, виявилось небагато. Спробую її коротко схарактеризувати.

Наша громада спочатку складалася з трьох. Але вже у вересні Бориса Азернікова відправили до кінця строку в ПКТ, і ми лишилися удвох з Ізраїлем. Приводом для розправи над Азерніковим став одноденний невихід на роботу: Борис був хворий, мав температуру, але звільнення від роботи йому не дали.

Спочатку було також троє українців з Києва: поет Василь

Стус, кандидат філософських наук Василь Лісовий і студент юридичного факультету Володимир Рокецький. Потім Рокецького раптом відправили на Урал, Лісового — в ПКТ, а 19 лютого цього року до нас перекинули Вячеслава. Усі вони заарештовані в 1972 році під час репресивної кампанії на Україні. Обвинувачення однотипні: літературна творчість, зберігання позацензурних матеріалів, протести проти репресій. Строки в українців, враховуючи статтю кодексу і характер обвинувачення, найжорстокіші: від 5 до 7 років плюс заслання.

ЧОРНОВІЛ:

Так, дійсно, у придушенні інакодумання Україні за давньою традицією надають особливої уваги.

Хочу дещо доповнити сказане Борисом, зокрема, про Лісового. Нас "брали" в січні, його — через півроку, за своєрідних обставин. 5 липня Лісовий як член КПРС послав звернення до ЦК КП України у справі наших арештів, а 6 липня вже милувався ґратами в тюрмі республіканського КГБ.

Тепер Василь перебуває у вкрай трудному становищі. Тому що адміністрація колонії відмовляла йому ефективного лікування, Василь відмовився від виходу на роботу, і по кількох запро-тореннях до ШИЗО у січні 1975 року його вивезли на 5 місяців до ПКТ. Там він так само був змушений відмовитися від виходу на роботу, бо йому не видали привезених з собою книжок (ще один вияв постійно відчутної нам ненависти до "писанини" і "читанини"). Лісового тримають на зниженому навіть у порівнянні з ПКТ харчуванні, двічі переводили в ШИЗО, кожного разу по 15 діб. Стан здоров'я В. Лісового викликає найсерйозніші занепокоєння (у нього хворі печінка, кишки). Протестуючи проти фізичного знищення Лісового, група політ'язнів 19 зони проводила в лютому цього року голодівку солідарності з ним. З цією голодівкою пов'язані, очевидно, нові перетрушування політ'язнів, зокрема, перевод з 19 на 17 зону 3. Попадюка і деяких інших учасників голодівки.

ПЕНСОН:

Литовців останнього "призову" тут репрезентує зовсім молодий Рімас Чекаліс, про якого я згадував у попередньому листі, бо він раніше був на 19 зоні, і 60-літній лікар Ісідор Рудайтіс, заарештований у березні 73 року і засуджений на три роки за поширення документів про обставини окупації Литви в 1940 році. В одній справі з ним засуджений на два роки молодий інженер-хемік Відас Павіліоніс, якого в грудні 74 року перевели звідси в 19 зону. З репресованих за останні роки в Латвії на 3 зону попали Фелікс Нікмантіс, студент Ризького університету, що одержав у 1972 році три роки за листівки антишовіністичного змісту, і

засуджений в одній справі з ним, також на 3 роки, старий літератор Петр Озолінш. Три роки одержав у 73 році заарештований неповнолітнім за поширення листівок і вивішування національного прапора робітник заводу ВЕФ Вольдемар Кузікс, що встиг уже побувати кілька разів у ШИЗО і 6 місяців у ПКТ.

Ще дві-три особи — от і вся "молодь" чи, за іншим вживаним терміном, "семидесятники" (за статтею 70 КК РСФРР — "анти-радянська пропаганда й агітація"), яких я застав, прибувши на трійку.

ЧОРНОВІЛ:

Думаю, слід згадати і прибулих недавно вірмен — Паруйра Айрікяна й Азата Аршакяна. Обидва засуджені як члени підпільної Національної об'єднаної партії (НОП), що існує у Вірменії з 1966 року і ставить завдання створення самостійної вірменської держави у природних кордонах (останнім часом пропагується гасло проведення у Вірменії референдуму в цьому питанні). Айрікянові — 26 років, він уже відсидів 4 роки тут таки, в Мордовії, на свободі побув лише кілька місяців і в 1974 році знову засуджений на 7 років таборів і 3 роки заслання. Приводом для обвинувачення послужили листи, які Айрікян посилав через цензуру додому за першого сидіння, заяви урядовим особам, подані вже в ході слідства, вимоги прибрати з залі портрет Леніна і, нарешті, те, що "з метою поширення наклепницької інформації про Радянський Союз у 1967 році послав копію вироку з проханням передати його за кордон". Красномовне визнання, що фабриковані обвинувачення і вироки самі собою становлять компромітуючий матеріал!

Приблизно через місяць після Паруйра у січні цього року на 3 зону прибув з Вірменії 25-літній Азат Аршакян з строком 7 років таборів і 3 роки заслання. Засуджений за те, що з 1967 року був ченом НОП і пізніше одним з керівників осередку цієї організації. Дії цієї групи: антишовіністичні написи на вулицях і стінах будинків, виготовлення друкарським способом і поширення понад 10 000 листівок й інших видань НОП, підпал у центрі Ерівану портрета Леніна на знак протесту проти політичних арештів і судів...

Треба відзначити, що в умовах закритого суспільства, самообирані керівники якого намагаються накинути світові уявлення про "морально-політичну єдність радянського народу", пильно приховуються від своєї й іноземної громадськості опозиційні виступи всередині СРСР. Тому рівень репресій служить чи не єдиним реальним показником розмаху опозиційних рухів у тій чи іншій республіці. Сьогодні можна реально говорити про такий рух

на Україні (у 1972-73 роках близько 40 політичних процесів і кілька запроторених здорових людей у доми божевільних), у Вірменії (11 процесів лише в 1973-74 роках), у Литві (не менше 10 процесів за останні роки), менше в Латвії. Тепер стало відомо також про арешти в Естонії. Під слідством перебувають члени "Естонського національного фронту" Кійренец Мати Альфред, Мятік Кальо Янович, Варато Арво Гуннар та інші. За індивідуальні виступи й участь у різних групах (в основному загальнодемократичного спрямування) засуджено за останні роки кілька десятків росіян. У зв'язку з деякою лібералізацією виїзду євреїв з СРСР до політичних таборів Мордовії перестали надходити євреї (останнім прибув москвин Ілля Глезер). Як видно, навіть у нашій "мікрзоні" перебувають під цю пору представники багатьох національних рухів, наявних у Радянському Союзі.

ПЕНСОН:

І все ті ж проблеми, що й у великих зонах. У цьому я переконався влітку 1974 року, бо з перших днів перебування на трійці опинився серед учасників конфлікту між в'язнями й адміністрацією з-за створених тут нестерпних умов життя. Ситуація коротко така: харчування винятково погане; таборовий ларок зовсім порожній, працює, як трапиться, не зважаючи на вивішений графік; лікарі не з'являлися, медсестра заглядала рідко; постільна білизна брудна, ковдри старі, подерті, жодна скарга і заява не відсилялися.

Зупинюся докладніше на питанні харчування в таборах взагалі.

Норма ч. 1 добового забезпечення засудженого, утримуваного в ИТК МВД СРСР (на одну особу):

1. Хліб з житньої чи пшеничної муки — 650 гр.
2. Мука пшенична другого ґатунку — 10 гр.
3. Крупи — 110 гр.
4. Макаронні вироби — 20 гр.
5. М'ясо — 50 гр.
6. Риба — 85 гр.
7. Сало, комбітовщ — 10 гр.
8. Олія — 15 гр.
9. Цукор — 20 гр.
10. Чай натуральний чи сурогат кави — 1,5 гр.
11. Сіль — 25 гр.
12. Картопля — 450 гр.
13. Городина — 200 гр.
14. Томат-паста — 5 гр.
15. Лавровий лист — 0,1 гр.
16. Мило господарське — 200 гр. (на місяць для туалетних потреб).

Як такий, що багато років задовольявся цим убогим забезпеченням, можу його прокоментувати: рідко коли хліб буває задовільний, звичайно це шматок липкої маси; морожена риба три-чотири рази на тиждень вариться в ющі; м'ясо відсутнє, за правилом, замість нього, на обід видається шматочок вареного сала вагою грамів 20, картоплі немає, у ліпшому випадку кілька шматочків, у так званому супі — несмачній бурді з крупів; городину цілий рік репрезентує кисла капуста, яку або варять у шах,* або дають тушеною; крупи репрезентовані перлівкою, пшеничною січкою, іноді пшоном, найчастіше не очищеним вівсом з лущинням. *Типове щоденне меню.*

Сніданок — пшенична юшка

Обід — щі з кислій капусти і каша вівсяна, сало варене близько 20 гр.

Вечеря — юшка з риби
або:

Сніданок — каша вівсяна

Обід — юшка-бірос (з крупів, солоних огірків, іноді ледь-ледь картоплі), каша пшенична, сало варене близько 20 гр.

Вечеря — каша перлова,** риба близько 40 гр.

Про смакові якості цієї їжі говорити не доводиться — який може бути смак зіпсованих недоброякісних продуктів?

З другим джерелом нашого харчового забезпечення — таборовим ларком — справа стоїть не краще. Тим таки наказом ч. 20 МВД СРСР від 14. 1. 72 року встановлено список продуктів харчування, які засуджений має право набути в таборових ларках: хліб і хлібнобулкові вироби; оселедці; консерви (рибні, м'ясо-рослинні, сало-бобові, з городини, з садовини); товщі (олія, масло коров'яче, комбітовщ, маргарина, сало-шпик); сир; цукерки, мармеляда, джем; чай натуральний; цибуля, часник; тютюнові вироби (цигарки, сигарети, махорка)...

Насправді ж звичайно в магазині наявні один-два ґатунки карамелі, один-два види рибних консервів, горох, маргарина (часто зіпсована), комбітовщ, мармеляда, чай (часто неякісний, у плитках), махорка, сигарети "Димок" і сірники. З решти передбачених продуктів за 8 місяців мого перебування на трійці лише разів два-три завезли сірий хліб, сир, цибулю. На наші вимоги дотримуватися встановленого переліку продуктів відповідь така: "Наказ ч. 20 передбачає лише обмежувальний максимум, а мінімум адміністрація може визначити сама, тобто звести його, наприклад, до самої махорки!"..

Залишається додати, що за місяць ми маємо право витратити

*Щі — російська національна страва з кислій капусти.

** Каша з ячних крупів.

на купівлю продуктів харчування до 5 карбованців, зароблених в ИТК* , (але не присланих з дому). За перевиконання виробничого плану, відсутність порушень режиму, — відвідування політнавчання адміністрація може дозволити отоваритися ще на 2 карбованці. За порушення режиму утримання, навпаки, може послідувати взагалі позбавлення закупівлі на місяць, що буває досить часто.

Лише у другій половині строку політв'язень може одержати одну харчову посылку на рік вагою до 5 кг. Зрозуміло, така посылка має чисто символічний характер, що не заважає адміністрації у вигляді "кари за порушення" позбавляти ув'язненого і цього символу батьківської турботи.

ЧОРНОВІЛ:

Ще один штрих про таборове харчування. З-за відсутності в їжі вітамінів багато зеків на весні і влітку переходять на "підніжний харч", роблячи "салати" з трави, що росте на зоні, — тисячолістника, лободи й ін. Деякі підсівають до квітів на убогих таборових клюмбах петрушку, кріп. Тоді по квітах гуляють наглядальські чоботи — відбувається "прополка".

На 17 зоні на весні 1973 року біля цього заходилися офіцери — начальник дільниці капітан Дежуров і начальник загону старший лейтенант Зіненко, але потім зауважили, що Лассаль Камінський годує свій "кібуц" якоюсь зелениною. Агентура донесла: їдять настурцію. Ув'язнені стали свідками "оперативної наради". "Треба негайно вирвати", — проявив ініціативу Зіненко. "Вирвати, звичайно, можна, — глибокодумно міркував Дежуров, — але настурція — це все таки квіти... А раптом жиди почнуть тополине листя жувати, що ж нам — тополі валити?" І настурцію помилували...

Лишається додати, що одержання з дому вітамінів навіть у черговій посылці чи бандеролі у таборах суворо забороняється.

ПЕНСОН:

"Виховання" голодом є головним засобом в арсеналі метод впливу на узників таборів. Обурені цим політв'язні в 3 зоні в липні 1974 року почали вимагати прибуття в зону прокурора для нагляду, щоб на місці з'ясувати питання харчування, медобслуговування, відсилання скарг та ін. Але адміністрація затримала заяву до прокуратури. Обурення наростало, а потім усе поступово повернулося до старого. Останнім поштовхом стало виявлення в їжі хробаків. 19 серпня 8 осіб відмовилося вийти на роботу, а 20 серпня оголосили голодівку, вимагаючи прибуття прокурора. Того ж дня на зону прибув застначальника управління

*ИТК (Исправительно-трудовые колонии) — поправно-трудові колонії.

для режиму полковник Мішутін. Він прийняв і вислухав кожного з нас, щось у себе занотував, помішав ложкою баланду, яку ми відмовилися їсти, понюхав її і після того пообіцяв, що дасть вказівки поліпшити харчування і мірою можливості задовольнить інші вимоги. Після цього голодівку ми припинили. Після відходу Мішутіна начальник колонії майор Шорін наказав кожного з нас за невихід на роботу позбавити кого ларка, кого чергового побачення. Одначе, наступного дня всім арештантам видали нові ковдри і простирала, дещо з продуктів завезли до таборового ларка, і баланду почали протягом деякого часу готувати трохи ліпше.

ЧОРНОВІЛ:

Якось збіглося, що обурення з харчування у ті самі дні спалахнуло і на 17 зоні. Годують там так само погано, як і на трійці, ларок не вельми багатший. У другій половині серпня в Озерному також кілька разів підряд у їжі знайдено хробаків, що змушена була визнати навіть комісія, яка перевіряла скарги. Одначе, після перевірки хробаки в баланді появилися знову. Послідувала відмова від виходу на роботу — і як відповідь репресії. Я дізнався про події на 17 зоні, перебуваючи в ПКТ, бо в ШИЗО на 14 діб привезли "організаторів" — Петрова, Траура. Вимагаючи звільнення з ШИЗО товаришів, кілька політ'язнів 17 зони (Камінський, Коренбліт, Глезер, Микитко, Роде й ін.) відмовилися виходити на роботу і теж опинилися в ШИЗО, а Роде посадили на три місяці в ПКТ. Як водиться в таких випадках, на тиждень-другий після "вибуху" харчування дещо поліпшилося, а потім усе поступово повернуло на старе.

ПЕНСОН:

Але траплялися й радісні події. Центральною з них, було, звичайно, несподіване звільнення Сільви Залмансон, сприйняте нами з радістю і надією. Про звільнення Сільви її брат Ізраїль дізнався після нас, бо на той час перебував у ШИЗО, де його, хворого, навчали міряти температуру новим способом...

...Після перетасовок і деякого заспокоєння 30 жовтня 1974 року ми вперше відзначали "свій день" — День політ'язня в СРСР. Дев'ять осіб — Стус, Лісовий, Нікманіс, Кузікс, Павіліоніс, Рудайтіс, Масальскіс, Залмансон і я — вислали заяву протесту й оголосили голодівку. Я, зокрема, вислав до Президії Верховної ради СРСР наступну заяву:

"Сьогодні, 30 жовтня, в День політичного в'язня в СРСР, я заявляю протест у зв'язку з тим, що ось уже п'ятий рік перебуваю в ув'язненні лише за те, що я, єврей, хочу вирватися з СРСР до себе на Батьківщину в Ізраїль.

"Я протестую проти умов, що принижують людську гідність, в яких тримають політв'язнів в СРСР.

"Тортури голодом, карцерами, непосильною працею, відсутністю належної медичної допомоги, заборона на книжки і творчу працю, духове спустошення — все це є постійною практикою, стосованою до політичних арештантів.

"Я вимагаю, у згоді з Загальною декларацією прав людини, покласти цьому край. Сьогодні, у зв'язку з сказаним вище, на знак протесту оголошую голодівку".

ЧОРНОВІЛ:

Як стало тепер відоме, День політв'язня відзначали у всіх політичних зонах Мордовії і Пермі, у тому числі і на особливому режимі, і жінки, які, крім петиції й голодівки, відмовилися також від виходу на роботу. Їм помстилися тим, що Н. Світличну, І. Калинець, С. Шабатуру відправили в ШИЗО, а на початку 1975 року С. Шабатуру і Н. Строкату ув'язнили в ПКТ.

ПЕНСОН:

У листопаді 74 року з Залмансоном трапився, на мій погляд, знаменний епізод, відображений у його заяві Генеральному прокуророві СРСР:

"12 листопада ц. р. в ИТК-3 установи ЖХ-385 прибув заступник прокурора даної установи Новіков для розгляду по суті скарг моїх і мого брата Самуїла Залмансона, що мешкає в місті Ризі, з приводу жорстокого до мене ставлення адміністрації ИТК, у тому числі тримання мене в ШИЗО у хворому стані.

"Однак як мені здається, метою візиту Новікова було не в'яснення обставин скарги, а намагання залякати можливістю запхати мене до психлікарні, якщо я буду й далі скаржитися на дії адміністрації ИТК. Для більшої переконливості він привів з собою лікаря-психіатра Кокарева, що працює в системі ИТУ.* Кокарев заявив, що, на його думку, я, імовірно, хворію на манію переслідування, коли я необґрунтовано скаржуся на дії адміністрації.

"Я не маю наміру в цій заяві доводити, що на подібну манію не хворію, думаю, що для ілюстрації пристрасного ставлення до мене з боку адміністрації досить лише нагадати, що лише протягом останніх шести місяців, завдяки втручання управління ЖХ-385, з мене знято як не обґрунтовані чотири покарання, накладені начальством ИТК-3. Належить відзначити, що три з цих покарань накладені у присутності й за згодою Новікова —

*ИТУ (Исправительно-трудовые учреждения) — поправно-трудова установка.

урядової особи, зобов'язаної стежити за дотриманням законности. Виникає питання, на яку ж манію хвора адміністрація табору і прокурор Новіков, які так часто й не обґрунтовано мене карають?

"Крім усього іншого, складається враження, що Новіков дає ще один привід твердити ворожій СРСР пропаганді, що тут цілком здорових психічно людей ув'язнюють у психіатричних лікарнях за їх інакодумання. Можливо, останнє не належить до Вашої непосредної компетенції, але я сподіваюся, що Ви не лишитеся до цього байдужі.

"Прошу застосувати заходи, щоб подібна практика шантажу і залякування була без затримки припинена. Прошу також не спрямовувати мою заяву вниз за інстанціями, щоб вона не потрапила до самого Новікова на розгляд".

Заяви протесту проти шантажу з наведенням інших аналогічних прикладів відіслали також і деякі інші політв'язні.

ЧОРНОВІЛ:

Про те, як навіть без психіатра ставив мені діагнозу прокурор Фофанов, я вже згадував. Загрожують психлікарнею багатьом. Коли перед 30 жовтня мордовські табори частково розвантажували від потенційних учасників голодівки, я 22 жовтня зустрівся в дорозі до Москви у "столипінському" вагоні (збереження в народі старої тюремної термінології — теж вірність "порядкам і звичаям") з Ніною Строкатою. Її, як і мене, везли на Україну "для профілактики", як звичайно, не повідомивши, куди відправляють. Ніна Антонівна була певна, що її везуть до горезвісного Інституту імени Сербського, бож за активні таборіві виступи її неодноразово обіцяли запроторити до психлікарні.

ПЕНСОН:

Закінчили ми 1974 рік, відзначивши дві дати. 10 грудня у День прав людини, за встановленою традицією, ми відіслали петиції протесту.

Другу дату — 24 грудня, річницю оголошення нам, "літаковцям", вироку, відзначали цього разу в меншому складі. Залмансон і я, як звичайно в цей день, оголосили голодівку протесту.

ЧОРНОВІЛ:

Отож, на російські простори вийшов 1975 рік. Ротаційні машини викидали мільйонові наклади газет — з новорічним зверненням про соціалістичну демократію, про розрядку, про нові трудові успіхи... Під удари годинників підношено келехи, виголошувано тости. А на островах Архіпелагу ГУЛаг панували тиша і благодать. У бараках з задушливим повітрям (норма 2 м² на особу) важким сном спали змучені роботою зеки. Хтось крізь сон

стогнав, переслідуваний кошмарами. І зимовий вітер похитував ліхтарі над "заборонкою", вихоплюючи з темряви прикрашений сніжинками колючий дріт. І тоскно перегукувалися на вишках вартові. А в "очку" тюремної камери у Львові, де я зустрічав Новий рік, час від часу появлялося уважне око наглядача. Усе відбувалося в тому виробленому десятиліттями одноманітно-мертвотному ритмі, якому спритні політики підшукали красний евфемізм — "вірність укладові і звичаям країни"!

ПЕНСОН:

Так, неволя не тішить різноманітністю. Цей рік у зоні починався, як і попередні. По кутах барака пили різдвяний чай (чай — незамінний супутник усіх таборових святкувань); потім українці 12 січня за встановленою традицією відзначали третю річницю останнього погрому на Україні. Тими самими вибоїстими дорогами везли 17 січня в ПКТ Лісового, а 24 січня в ШИЗО Залмансона.

Зрештою, все таки одноманітність подеколи порушувалася спалахами наглядацької фантазії. Залмансона викликали на вахту з усіма речами. Так збирають лише для відправки на іншу зону, і ми попрощалися. Одначе, після пильного обшуку речі залишили на вахті, а Ізраїля, як стояв, відправили на 7 діб у ШИЗО. Виявляється, таким робом вирішили перевірити всі речі Залмансона.

Тут саме місце пригадати, що являє собою майно радянського зека. З цивільної одежі в зону можна взяти лише нижню білизну (у жінок і вона казенна), шкарпетки, шалик і тапочки. Решта одежі і взуття — безглуздо пошита сіра бавовняна уніформа — видається в зоні, і її вартість вираховується. При собі можна мати лише папір до писання, коверти, листи і фотографії, а також не більше п'яти книжок. Крім звичайного бажання у всьому узника обмежити, переслідується мета надати зекові високої транспортабельності: збиратися треба швидко в "воронки" і в камери трамбуватися щільно. Тому мати понад 50 кг речей на "зек-душу" не дозволено.

І все таки за довгі роки одсиджування зек майном обростає. Старі, що сидять десятиліттями, чи то впадаючи в дитинство (таких немало), чи то пам'ятаючи важкі повоєнні роки, збирають для звільнення зношений одяг, усякий непотрібний мотлох...

ЧОРНОВІЛ:

А наш брат, політ'в'язень, обростає книжками. Раніше потрібну літературу в зони могли присилати рідня і знайомі. Але новий твердий поправно-трудоий кодекс 1969 року завів дискримінаційні обмеження: книжки можна одержувати лише через

систему "Книгапоштою". Одначе, крамниці висилають літературу в табори дуже неохоче, більшість замовлень не виконують, дібрати потрібну літературу для цілеспрямованої праці неможливо. Поширювані офіційно в СРСР закордонні видання в зонах одержувати заборонено, не викликають довір'я навіть видання країн Східньої Європи. Усі ці обмеження боляче б'ють по запланих у табори літераторах, учених, мистцях. Останнім не дозволяють користуватися не лише фарбами, а й кольоровими олівцями. Можливості робити самі лише маленькі ескізи для майбутніх робіт (гоблени) Стефанія Шабатура (до арешту член Спілки художників СРСР) домагалася ціною голодівок, відмови від роботи, багаторазових запроторень у ШИЗО. В Іллі Глезера на 17 зоні відібрали кольорові олівці й альбом з його рисунками. Передплачені для мене родичами на 1975 рік дозволені в СРСР польські періодичні видання конфіскують навіть без відшкодування. Література "незрозумілими" мовами (тобто всіма, крім російської) особливо дратує наших не вельми грамотних "вихователів".

ПЕНСОН:

Коли Ізраїль повернувся з ШИЗО, йому відмовилися віддати книжки. Потрібно було немало зусиль, щоб домогтися їх повернення. Це довело в тому числі й до оголошення 1 березня голодівки, якою Залмансон протестував проти дискримінаційних обмежень на одержання літератури взагалі, рідною мовою зокрема.

Наступні колективні дії на трійці пов'язано з обставинами появи у нас Вячеслава. У Львові його майже чотири місяці незаконно тримали у слідчій тюрмі КГБ. Згідно з засадами поправно-трудового кодексу, нас мають право переводити на обмежений час до слідчих ізоляторів за санкцією прокурора лише для допиту в якості свідків, але не для якоїсь "оперативної роботи". Одначе КГБ цей закон часто порушує, сподіваючися, що під замком в'язень стане податливішим (тобто погодиться, повернувшись до зони, доносити на товаришів). Лише за останні роки в тюрмі Мордовського КГБ побували М. Коренбліт, Л. Камінський, Димшиц, Бабаян, Л. Лук'яненко і багато інших, я в тому числі. Вивозять і далі — на Україну, до Прибалтики. Наші протести проти такого незаконного переводу на тюремний режим лишають без уваги. Перебуваючи в тюрмі КГБ, Вячеслав оголосив голодівку, вимагаючи перегляду зфабрикованої на нього справи й оформлення фактично існуючого шлюбу, щоб мати можливість бачитися з дружиною. Про те, що сталося далі, а також про інші аналогічні випадки дає уявлення заява Василя Стуса:

*До Президії Верховної ради СРСР
від репресованого українського літератора Стуса В. С.*

"Оцим висловлюю своє крайнє обурення злочинними діями українських кагебістів, які дійшли до зоологічної помсти репресованим українським літераторам.

"Як стало відоме, львівський кагебіст Шумейко у розмові з українським письменником М. Осадчим, незаконно вивезеним з табору в ізолятор КГБ, лякав його за неподатливість усякими неприємними несподіванками, які, мовляв, можуть трапитися з в'язнем при його поверненні до табору.

"Обіцянки кагебіста виконали кримінальники. Коли на початку січня цього року Осадчого кинули у пересильну тюрму Потьми, там його пограбували, а потім важко побили присутні в одній з ним камері кримінальники Бельмесов і Гоцуляк. Чотири дні знущалися вони над Осадчим, виконуючи директиву львівського КГБ, а тюремна влада цього не помічала, хоч побитий Осадчий лежав непритомний.

"Ще обурливіший випадок стався з українським журналістом В. Чорноволом. На п'ятий день голодівки, початої ним в ізоляторі львівського КГБ, 6 лютого, до нього в камеру вночі вдерлися спільно з наглядачами КГБ солдати МВД і потягли хворого на етап. Виснажений голодом Чорновіл відмовився від подорожі, посилаючися на відповідне законодавство. Тоді конвоїри схопили його, наділи наручники, запхали в рот кляп і, протягнувши півголого тюремними коридорами, кинули, розбивши обличчя, у бокс тюремної машини, де він втратив свідомість. Прийшовши до свідомости, Чорновіл просив одержу, але у відповідь почув лише глузування. У такому стані його протримали кілька годин у промерзломому боксі воронка, а потім, приставивши на станцію, провели босоніж в самій нижній білизні по снігу до в'язничного вагона. І шойно у вагоні йому кинули одержу.

"Подібна фізична розправа робиться вже системою.

"Два роки тому був важко поранений відомий публіцист Валентин М'роз (перебуває у Владимирській тюрмі). До цього часу тримають у спецпсихлікарні репресованих у 1972 році українців Лупиноса, Ковгара, Плахотнюка, Рубана, Плюща. Кинено в таку ж лікарню колишніх в'язнів Владимирської тюрми Красівського і Тереля.

"Викликає великі побоювання стан здоров'я українського філософа В. Лісового, спочатку доведеного до нервового виснаження, а потім киненого з зони до камери ізолятора, де його тримають на голодній пайці. У ПКТ вже запхану художницю С. Шабатуру у ученого-мікробіолога Н. Строкату.

"Не боячися перебільшень, заявляю, що від подібної розправи до прямого убивства один крок.

"Треба сказати, що такого масованого бузувірства не знає демократичний рух жодного іншого народу СРСР. Подібні традиції сталінщини і беріївщини сильні на Україні, як ніде в країні.

"Вимагаю припинити кагебітську сваволю і притягнути винних до карної відповідальности. З березня 1975 року".

Описане Стусом можна доповнити тим, що Вячеслава протягом 8 днів етапували, перекинувши через три пересильні тюрми (Харків, Рузаєвка, Потьма), у стані голодівки, яку він зняв лише на 13 добу, уже прибувши в зону.

Якщо здорова людина, перейшовши важкі умови етапу, згадує про них, здригаючися, можна уявити, як довелось хворому і знесиленому голодівкою. Крім Стуса, у справі знущання над Чорноволом написали протести й інші політ'язні нашої зони.

ЧОРНОВІЛ:

Власне кажучи, у поведінці львівських кагебістів я не бачу нічого екстраординарного. Розізлені на мене за голодівку, вони мимоволі відпустили гальма — і виявили свою справжню сутність. Мені ж цей садистичний експеримент послужив поштовхом до остаточного "самовизначення":

*Голові Президії Верховної ради СРСР
гр. Підгорному М. В.*

З а я в а

"Протягом останніх 10 років моє становище в радянському суспільстві визначається не моєю освітою, здібностями чи прагненнями, а диктатом КГБ. За спробу мати власну думку в ряді питань радянського життя і одверто її висловити мене позбавили всього: можливости працювати за фахом, друкуватися, недоторканости особистого життя, захисту від наклепів і, нарешті, на довгі роки позбавили свободи.

"Репресивні органи визначили мені (як і ще групі осіб з середовища української інтелігенції) вигадану ними ролю — "речевого " доказу правдивости сумнівної теорії про посилення ідейної боротьби й ідеологічних диверсій у період розрядки міжнародних відносин (цю теорію можна розглядати як сучасний варіант сталінської тези про посилення клясової боротьби мірою наближення до комунізму — творчої плятформи масових репресій 30-40-их років).

"При штучному створенні моєї "справи" КГБ не лише вдавалось до цілковито фантастичної інтерпретації дійсних фактів, але й не зупинилося навіть перед повною фабрикацією значної частини "обвинувачення". Прокурор і суд при "розгляді"

моєї справи виявилися слухняною зброєю в руках КГБ, ще раз підтвердивши цим умовність радянських законів і неможливість на них покладатися. Мій арешт і засудження супроводилися цькуванням моїх рідних і близьких, навіть дітей, яке не припиняється по теперішній час.

"При збереженні наявних тепер на Україні умов занесення до чорних списків, КГБ робить мене жертвою репресій на все життя, якщо я відмовлюся стати моральною потворою, а така можливість для мене виключена.

"Тому немає ніяких гарантій, що після того, як я відбуду довготривалий термін ув'язнення, КГБ не зфабрикує ще одну 'справу' і не кине мене втретє за колючий дріт.

"Тому немає ніяких гарантій, що при бажанні мене не оголосять божевільним (такі погрози вже були) і не закриють довічно в "палату ч. 6", як зробили це з М. Плахотнюком, В. Рубаном і ще іншими українцями.

"Тому немає ніяких гарантій, що для зведення поррахунків зі мною не кинуть за ґрати когонебудь з близьких мені людей, бо такі спроби стосовно дружини і сестри вже роблено.

"Тому, нарешті, немає ніяких гарантій, що мене не знищать фізично чи навмисне не покалічать. Бо лише такими намірами можна пояснити сцену дикого садизму, влаштовану львівськими кагебістами 11 лютого цього року, коли мене не лише викинули на довготривалий і важкий етап у стані, який виключав можливість етапування, але й піддали фізичним тортурам: закували знесиленого голодівкою і хворого в наручники, а після цього понад три години тримали голого й босого на морозі.

"Не бажаючи бути довічною жертвою КГБ і нидіти в умовах, за яких елементарні громадянські права і навіть моє життя зазнають неперестанної загрози, прошу Президію Верховної ради позбавити мене радянського громадянства і після звільнення дати можливість виїхати з СРСР. Враховуючи наявні прецеденти, я не перечу проти дострокового звільнення і видалення з СРСР.

"Разом з тим, не бажаючи духово розривати з своєю Батьківщиною, без якої не мислю свого існування, я, на випадок офіційної зміни громадянства, буду продовжувати вважати себе також громадянином України, куди повернуся, щойно український патріотизм перестане вважатися злочином і буде вилучений з-під 'опіки' КГБ.

Незалежно від Вашої відповіді, з миті подачі цієї заяви, тобто з 1 березня 1975 року, громадянином СРСР себе не вважаю. До надання мені громадянства (безпосередньо чи заочно) якою-небудь з демократичних країн світу вважаю себе без офіційного громадянства з усіма наслідками, що постають з цього рішення.

"Копію цієї заяви посилаю до відома Президії Верховної ради
"Укр. РСР.

"1 березня 1975 року. В. Чорновіл".

Одночасно я послав заяву до органів прокуратури, в якій повідомив, що з 1 березня "вважаю себе особою, силоміць заїтримуваною в СРСР"; я також заявив, що "від будь-яких контактів з КГБ (розмови і т. п.) відмовляюся, вважаючи КГБ організацією неморальною й антигромадською". Невдовзі надійшов виклик до уповноваженого КГБ в зоні, лейтенанта Зуйка. Мою відмову розмовляти з ним кагебіст прокоментував так: "Були вже в мене такі, що говорити відмовлялися, але я їм таке сказав, що відразу заговорили. Те саме і з вами буде". Як реалізуватиметься ця загроза, покаже майбутнє. Тим часом я звернувся до уряду Канади з проханням надати мені канадське громадянство і клопотатися за моє звільнення і виїзд з СРСР. Прохання адресував канадському посольству в Москві, але я не маю сумніву, що начальство його туди не відішле.

ПЕНСОН:

Березень на нашому "п'ятаку" виявився багатим на події. 8 березня, з нагоди міжнародного дня жінки, ми влаштували голодівку солідарности з жінками-політв'язнями в СРСР. У ній узяли участь Айрікян, Аршакян, Залмансон, Кузікс, Стус, Чорновіл, я. Паруйр і Азат, крім того, заявили, що відмовляються від таборових сніданків на весь термін ув'язнення вірменської патріотки Анаїт Карапетян. Таку ж часткову голодівку (відмову від таборових сніданків) на період з 8 березня до кінця 1975 року розпочав і Вячеслав, вимагаючи звільнення політв'язнів-українок І. Калинець, Н. Світличної, І. Сенник, Н. Строкатої і С. Шабатури. Ще кілька осіб, хоч не голодували, але також подали петиції протесту до різних інстанцій, зокрема до Комітету радянських жінок на ім'я Ніколаєвої-Терешкової. Такі ж події відбувалися й у інших мордовських зонах. Це видно і з наступного звернення, підписаного групою політв'язнів усіх чоловічих таборів Мордовії:

Звернення політв'язнів Мордовії до Радянського комітету для проведення Міжнародного року жінки і до Комітету прав людини ООН

"Ухвалою ООН 1975 рік оголошено роком жінки. У зв'язку з цим нам доводиться констатувати той сумний факт, що Радянський Союз — одна з небагатьох країн світу, де ще є жінки-політв'язні. Більшість з них перебуває у сусідстві з нами у таборі ЖХ-385/3-4 (Мордовська АРСР, Теньгушевський район, вис. Барашево). Серед кількох десятків узниць цього табору є жінки, репресовані за релігійні переконання, кілька жінок, що стали

жертвами масових репресій на Україні в 1972 році, є в'язні з 15-літнім і навіть 25-літнім строками. Деяких жінок, засуджених за політичними мотивами, тримають також у побутових зонах, серед кримінальних (наприклад, Анаїт Карапетян у Вірменії, Аleshкявічуте в Литві й ін.).

"Жінка-узниця — постать завжди трагічна, живий докір суспільству, хоч і за що б її судили. І вже цілковито анахронізм здається в наш час засудження жінок-матерів, дружин, коханих — за переконання: за кілька написаних віршів, за читання позацензурних матеріалів, за розмови з знайомими, за виступи на оборону інших заарештованих. На таке не зважаються навіть деякі тоталітарні режими, але саме така "провина" більшості узниць табору 385/3-4. Звертаємо Вашу увагу й на умови, в яких тримають жінок-політв'язнів в СРСР. Вивіз за тисячі кілометрів від батьківщини, одноманітна виснажлива праця, культурно-національна і мовна дискримінація, відсутність належної медичної допомоги, вкрай обмежені контакти з родинами (навіть матерів з малолітніми дітьми), періодично важкі дисциплінарні покарання — це атрибути щоденного побуту нещасних узниць. Навіть ювілейний жіночий рік тут відзначають своєрідно: періодичними запротореннями до карцеру політв'язнів Н. Світличної, І. Калинець, Н. Строкатої, С. Шабатури й ін. за відстоювання своїх прав і протести проти сваволі адміністрації і КГБ. А С. Шабатуру, до арешту члена Спілки художників СРСР, і наукового робітника мікробіолога Н. Строкату, крім того, у ювілейному році посадили (першу на 6, другу на 3 місяці) до ПКТ (приміщення камерного типу) — на довготривалий голод, холод, приниження жіночої гідності.

"Доводимо до Вашого відома, що сьогодні, в Міжнародний жіночий день, ми, політв'язні-чоловіки, починаємо кампанію солідарності з жінками-політв'язнями в СРСР, що включає політичні голодовки, петиції до радянських і міжнародних інстанцій й інші заходи. Зокрема ми оголосимо політичну голодовку солідарності у день відкриття Міжнародного жіночого конгресу.

"Просимо підтримати наші вимоги про негайне звільнення всіх жінок-політв'язнів з радянських таборів і тюрем і про надання тим з їх числа, що побажають, безперешкодної можливості залишити з родинами СРСР, — щоб уникнути дальших переслідувань.

Айрікян, Аршакян, Вільчаускас, Гель, Траур, Гімпутас, Долшній, І. Залмансон, Зограбян, Камінський, Квецко, Коренбліт, Кузікс, Кузнецов, Курчик, Маковичук, Маркосян, Матвіюк, Микитко, Мурженко, Нікманіс, Овсієнко, Осадчий, Пашнін,

Петров, Попадюк, Поулайтіс, Пенсон, Роде,
Романюк, Рудайтіс, Саранчук, Сартаков, Сімукайтіс,
Стус, Талмасян, Федоров, Хейфец, Чекаліс,
Чорновіл, Шумук.

8 березня 1975 року”.

ПЕНСОН:

З становищем жінок-політв'язнів пов'язана й заява Святослава Караванського, який по дорозі з табору особливого режиму до лікарні випадково зустрівся з дружиною, яку повертали з ПКТ:

Першому секретареві Мордовського обкому КПРС

”Слідуючи етапом зі станції Сосновка до станції Барашево, я зустрів у дорозі свою дружину Строкату Н., що слідувала туди ж зі станції Явас, де її тримали в таборівій тюрмі. Я ледве впізнав свою дружину, так змінило її тримісячне перебування в ПКТ. Дружина жахливо схудла і втратила голос, не кажучи вже про те, що на неї наклав свою відбитку стан безперервного цькування.

”За що ж дружину посадили на три місяці до таборівій тюрми? За невихід на роботу. Невже це такий жахливий злочин?

”Перебуваючи протягом двох з половиною років у таборі Сосновка (установа 385/1-6), я спостерігав, які кари застосовуються до тих, що відмовляються від роботи з числа кримінальних. В'язень Костіков за два роки перебування в таборі Сосновка жодного разу не був на роботі. За два роки його два рази посадили в ШИЗО, на 10 діб кожного разу. В'язень Сігачов, засуджений за цілу серію таборівих убивств і за людоїдство, не ходив на роботу понад рік, але жодного разу не був караний. По два роки не працювали й інші кримінальні, яких судили раніше за вбивство, але вони ніколи не зазнавали такої серії покарань, яких зазнає моя дружина.

”Виходить, відмова від роботи в установах ЖХ-385 (“Дубровлаг”) для людоїдів і вбивць не такий уже важкий гріх, як для вчорашнього лікаря, наукового робітника і капітана медичної служби.

”Моя дружина — лікар з двадцятилітнім безперервним стажем роботи. З них близько 10 років у якості сільського лікаря, останні в якості співробітника науково-дослідного інституту. Має друковані наукові праці. Але в жіночому концтаборі Барашево її завзято заходилися перекваліфікувати на швачку-мотористку...

”Моя дружина нікого не вбила, нікого не покалічила, нікого не смажила на вогні. Можливо, це викликає до неї ненависть і злість таборівих персоналу?

”Моїй дружині лишається до звільнення 8 місяців, після чого вона повинна продовжувати трудову діяльність. Чому ж адміністрація пильно піклується, щоб із табору вийшов інвалід, не

придатний приносити користь суспільству? До речі, такого ж знуцання, як і моя дружина, зазнає і член Спілки художників СРСР Шабатура С., посаджена за відмову від примусової праці до таборової тюрми на 6 місяців.

"У зв'язку з тим, що на керівництво обкому лягає моральна відповідальність за всі злочини, що творяться в "Дубровлагу", я звертаюся до Вас з проханням покласти край знуцанням над громадянином СРСР, що чесно працював на користь суспільства 20 років, а тепер відмовився від примусової праці не за фахом.

"Вважаючи, що це питання ніяк не можна відкладати, прошу якнайскоріше повідомити про Ваше рішення, бо продовження цькування моєї дружини примусить мене до крайніх заходів, аж до відмови від громадянства держави, в якій можливе переслідування людини за відмову від примусової праці не за фахом, що суперечить "Міжнародному пактові про соціальні й економічні права". Подібні факти тим більше обурливі, що всі ці знуцання над жінками здійснюються у Міжнародний рік жінки.

6. 4. 1975 року

Караванський С. І."

ЧОРНОВІЛ:

Проминуло кілька днів після голодівки 8 березня, і знову "надзвичайна подія", що викликала наші протести, як усні (до адміністрації), так і письмові (до вищих інстанцій). Ось одна з таких заяв, що дає уявлення про подію:

Прокуророві Мордовської АРСР:

"17 березня цього року політ'язень Аршакян чекав побачення з дружиною. Про це він повідомив адміністрацію колонії, але, не зважаючи на це, 16 березня (зверніть увагу — неділя) у кімнатах для побачення несподівано розпочали ремонт. Дружина Аршакяна три дні чекала в Барашево і, діставши відмову з причини "ремонту", 19 числа вирушила назад за тисячі кілометрів до Вірменії. Як пізніше Аршакянові говорив начальник дільниці Александров, вона просила надати бодай двогодинне коротко-термінове побачення, але їй відмовили й у цьому.

"Характеристичне, що того ж 19 березня на іншу дільницю третьої колонії переведено з нашої дільниці в'язня Скибчика А. Ф. для надання йому там тривалого (три доби) побачення.

"Те, що неможливо було зробити для Аршакяна, виявилось цілковито можливим для Скибчика. Це нічим не прикриті знуцання і беззаконня. Мало того, що нас з Вірменії привезли сюди, так ще й знуцаються над нашими родинами.

"Показове, що відразу ж по від'їзді дружини Аршакяна, 20 березня, 'ремонт' був закінчений.

"Ким і для чого була влаштована ця вистава, це не викликає сумнівів.

"Цією заявою я висловлюю свій протест, вимагаючи покарання винних, повернення всіх матеріальних витрат дружини Аршакяна і надання йому побачення, належного за законом.

"Для припинення шовіністичних знущань вимагаю також повернути політ'язнів вірмен на територію Вірменії.

24 березня 1975 року

П. Айрікян".

Співробітники КГБ, дійсні ініціатори знущання над Аршакяном і його дружиною (запам'ятає бідна Каріне Міжнародний рік жінки...), одноманітні в прийомах. У листопаді 1973 року, дізнавшись про близький приїзд моєї сестри, теж розпочали напередодні "ремонт" у кімнатах побачень, відправивши сестру назад, але разом з моєю сестрою відїхали тоді ні з чим, не до речі трапившись під руки, й родичі таборового "активіста" з поліцаїв (пізніше перед ним вибачилися, давши 6 днів побачення, замість дозволених законом трьох).

А тут, на трійці, "активіста" вирішили не ображати, чим особливо підкреслили цинізм ситуації.

ПЕНСОН:

Ще одну обойму петицій нам довелося випустити у кінці березня у зв'язку з "лікуванням", якому піддали важко хворого (загострення виразки шлунка) Василя Стуса. І на медпункті нашої зони, і в лікарні, куди Стуса змушені були покласти, немає найпоширеніших ліків. Тому лікар дозволив Стусові одержати ліки (вікалін та інші) з дому. Але коли прийшла бандероля, втрутилася оперчастина, і ліків Стусові не видали. А переляканий лікар почав відмовлятися від свого дозволу. У своїх заявах у медвідділ управління ми нагадали, що Стус засуджений на 5 років позбавлення свободи, а не на кару смерти через повільне знищення; звертали увагу на відсутність у стаціонарній лікарні управління і в таборових медпунктах навіть таких медикаментів, які має кожна, що шанує себе, сільська лікарня, протестували проти кагебістських метод лікування...

ЧОРНОВІЛ:

Низьке ранкове сонце заглядає у вікна барака, кидає на стіни й обличчя тих, що сплять, довгі тіні від паркана й вишок. Пронизливий дзвінок — і починається ще один таборовий день. Шикуюмося п'ятками на ранкову перевірку. Поки наглядач, заплутавшись в підрахунках, починає спочатку, погляд блукає по сірому понурому натовпу мертвих духово і півмертвих фізично старих. Вище голів наштовхується на довгий ряд виховних кличів і фіксує давно набридле: "Засуджений! Роби добро людям — і вони

тобі віддячать тим самим", "Кожному засудженому — продуктивність праці передовиків". І примхливі закони асоціації воскрешають у пам'яті знайоме з фільмів і книжок: "Jedem — das Seine", "Arbeit macht frei..." "Розійдись!" — обриває думку команда, і маса розлазиться — за ранковим черпаком бурди, що називається юшкою, до оглушливої тріскотні машинок до шиття, до запаморочливих дрібниць щоденного суворого лімітованого побуту.

ПЕНСОН:

Зрештою, чи не втомила тебе, мій далекий друже, ця нехитра хронологія таборових буднів? Тим більше, що сьогодні для такого зацікавленого читача, як ти, цей архіпелаг — уже не terra incognita. Сподіваємося все ж, що знайдеш у нашому листі нові факти, деталі нові приклади для ілюстрації відомих істин, на які дехто у вас намагається заплющити очі, заколисаний колісковими піснями досвідченої пропаганди.

ЧОРНОВІЛ:

І не подумай, що ми хотіли налякати твою уяву добіркою жахів. Розпачливий стрибок Саші Романова на колючий дріт на весні 1974 року, знуцання наді мною у лютому цього року, відомі уже світові випробування, що випали у Владимирській тюрмі на долю Валентина Мороза — це все таки лише винятки, прояви атавізму. Для щоденної бузувірської жорстокости потрібна ненависть до жертв, яка була властива попередникам наших "вихователів". Сьогоднішня таборова адміністрація та її кагебістські надхненники нас не люблять, бо з нами багато клопоту (не те, що з колишніми шуцманами!). Але я не відважуся заявити, що нас ненавидять, скоріше всього до нас ставляться з службовою байдужістю. Вони ж розуміють, що таких, як ми, багато "на свободі" (чи, як ми кажемо, "у великій зоні"), що ми — лише жертви кампанії, люди для відсотка. Так само ж для відсотка і для створення видимости діяльного "виховання" нас періодично карають чи в якихось дрібницях ідуть на поступки — "заохочують". Іноді в діях кагебістів та адміністрації почувається навіть непевність, компромісність, викликана і внутрішніми, і, можливо, зовнішніми причинами. Не завжди зручно буває говорити про Чиле чи Іспанію — і прикручувати мутри у власних мордовських і пермських "заповідниках" для інакомислячих.

Але колись заведена машина пригноблення, втрачаючи деталі й деформуєчись, силою "інерції стилю" все ж продовжує рухатися вперед, замість пального пережовуючи людські долі. Чи довго ще?!

1975 рік.

Б. Пенсон, В. Чорновіл

ПРО Т. ЗВ. РАДЯНСЬКИЙ НАРОД (I)

ДО ГЕНЕЗИ ПОНЯТТЯ І ДИСКУСІЇ ПРО НЬОГО

Мирослав Прокоп

1

Для сторонніх обсерваторів сучасного стану й розвитку міжнаціональних взаємин у СРСР немає сумніву, що національне питання, тобто протиріччя між московським імперіальним центром і прагненнями неросійських народів Радянського Союзу, є тепер однією з найбільших, якщо не найбільшою слабкістю радянського режиму. Цей погляд, майже без винятку, підтверджують очевидці, зокрема нові емігранти з СРСР, також росіяни. Як повідомила паризька газета *Русская мысль* від 29 травня 1975 року, письменник Александр Галіч, який недавно виїхав з Радянського Союзу, дав у своєму інтерв'ю в Парижі таку оцінку цим питанням: "Радянський уряд бачить велику силу в національно-визвольних рухах. І боїться тієї сили більше, мабуть, ніж чогонебудь іншого. Повстання в національних республіках невідхильні й неминучі, одним словом, вони можуть стати початком занепаду системи".

Звичайно, справа не так у прогнозі Галіча щодо можливого повстання, як у самому ствердженні факту вагомості відосередніх національних сил в імперіальній будівлі СРСР. Такий факт — це серйозний удар по нібито інтернаціональній доктрині марксизму-ленінізму в російському виданні, згідно з якою національні суперечності мали б притуплюватися в умовах комунізму, а в дальшому окремі нації мали б зникнути, утворивши якийсь новий, понаднаціональний амальгамат.

Життя жорстоко посміялося над цією утопією. Таку перспективу відкидають для себе передусім самі росіяни. Вони, як найчисленніша нація в СРСР, що мала б бути власне провідною силою в цьому процесі всесвітньої денаціоналізації і творення нового, понаднаціонального суспільства, переживають тепер нову добу максимально акцентованого націоналізму, а чимало з них затруєні відвертим шовінізмом, що посунений до меж расизму. У найбільш вульгарній формі це видно в настроях більшості партійної бюрократії в СРСР, яка виразно й пляново апелює до російського шовіністичного мішанства, а інколи ще й сама

підсичує його апетити. У лагіднішій же формі, часто прикритий псевдоліберальною фразеологією, цей російський феномен виявляється в неприязному ставленні до неросійських народів окремих осіб з кіл російських дисидентів. Постаті типу академіка Андрія Сахарова, чи Владіміра Буковського, які мають мужність засуджувати русифікацію і визнавати нефальшоване право неросійських народів СРСР на самостійність, є, як досі, дуже рідкісні.

З другого боку, таке російське розуміння "інтернаціоналізму" в міжнаціональних взаєминах викликає природну самооборону неросійських народів. Це створює відомі конфлікти, точніше, безперервну боротьбу між Москвою і підбитими народами. Крім засобів фізичного насильства, Москва протиставляє прагненням неросіян концепцію т. зв. радянського народу, як нібито хвилю майбутнього, яка, мовляв, робить їхні прагнення до самостійности неактуальними. Зайво доказувати, що ця концепція — це звичайний імперіялістичний маневр, один з тих, яким упродовж віків послуговувалися завойовники чужих країн, зокрема Росія. Але це ні в чому не поменшує небезпеки цієї концепції для неросіян. Тому варто цій проблемі ближче приглянутися.

2

За обов'язуючим у СРСР визначенням, радянський народ — це нова історична, соціально-політична спільність людей різних націй і національностей Радянського Союзу, що мають спільну територію, державу, політичний і соціальний устрій, економічну базу, соціально-класову структуру, психічний склад, духовну культуру, світогляд (марксизм-ленінізм) і спільну, значить, російську мову міжнаціонального порозуміння. Теоретики національної політики СРСР кажуть, що радянський народ творився у двох етапах: від жовтневої революції 1917 року до перемоги соціалізму в СРСР у 1930 роках і від того часу до сьогодні, коли вдосконалюється соціалізм та будуються основи комунізму. За таким визначенням, радянський народ є продуктом епохи соціалізму, подібно як нації є продуктом капіталізму.

Згідно з панівною в СРСР доктриною, радянський народ не є національною, а понаднаціональною і багатонаціональною формацією, він також не є кінцевою, а перехідною фазою в розвитку міжнаціональних відносин від окремих націй до безнаціонального комуністичного суспільства. До часу, коли прийде до утворення такого суспільства у світовому масштабі, мають постати в окремих районах світу міжнаціональні регіональні спільності людей, подібні до радянського народу. В таких спільностях існуватимуть ще окремі нації, які однаке будуть

постійно зближуватися одна до однієї, отже проходять кризу такий процес, кризу який проходять тепер нації і національності Радянського Союзу. Коли ж у СРСР перемаже комунізм, збережуть ще своє існування окремі нації, але вони будуть ще більше зближуватися і зливатися. Проте до повного злиття націй і утворення безнаціонального суспільства прийде щойно згодом, уже в умовах перемоги комунізму в світовому масштабі.

Теоретики радянської національної політики й керівники Радянського Союзу визнають, що творення радянського народу і політика зближування та злиття націй СРСР не проходить стихійно. Це не є природний розвиток людських спільнот від менших груп та об'єднань до більших, а керований партією і урядом процес. У такому пляні радянський народ — це, на ділі, штучна ідеологічно-політична конструкція, накинена керівниками КПРС неросійським народам СРСР, як інструмент у політиці поборювання їхніх прагнень до державної незалежності, ліквідації їхніх прав у галузі державної адміністрації, економіки, шкільництва, культури, нищення етнічної та духовно-культурної самобутності тих народів і перетворювання їх у росіян. Ця політика КПРС проводиться в життя засобами фізичного та морально-політичного тиску.

Видвигнення концепції радянського народу, як засобу ліквідації національного питання в СРСР, є рівнозначне з визнанням банкрутства національної політики КПРС, неспроможности цієї партії розв'язати взаємини між народами колишньої царської імперії на принципах самовизначення й рівності, що були проголошені під час революції 1917 р. Концепція радянського народу, згідно з якою мало б прийти до культурної, мовної, етнічної та національної гомогенности різних своїми культурами, мовами, походженням та історичними традиціями народів СРСР і до ліквідації їх союзних та автономних республік, — це з етнічного погляду більшовицька версія єдиного "русского" народу дому Романових, а з державно-політичного погляду — намагання, під маскою комунізму, тривало зберегти і далі поширювати на сусідні народи реставровану більшовиками єдину неділиму російську імперію. На дальшу мету — це також вихідна база для експансії у світовому масштабі.

Поняття радянського народу з'являється в СРСР щойно в половині 1930 років (уперше окреслення "радянські люди" вжив Ленін у березні 1919 року у "Зверненні до Червоної армії"), отже в часі масового погрому над неросійськими народами, нищення їх культурної верхівки й національних партійних кадрів, тривалих кампаній проти т. зв. буржуазного націоналізму тих народів та, поруч з цим, припинення всякої боротьби проти російського

великодержавного шовінізму. Рівночасно КПРС почала тоді відверто прославляти російський народ, його історію, культуру, мову, а також імперіялістичні завоювання царської Росії. Це був новий зворот у національній політиці КПРС від шукання вимушеного компромісу з національними силами неросійських народів і маневрування між ними та російськими великодержавними силами — до союзу з російським великодержавним шовінізмом.

В офіційному документі КПРС поняття радянського народу вжито вперше в резолюціях 18 з'їзду КПРС 1939 року, де говориться, що "партія здійснює керівництво робітничим класом, селянством, інтелігенцією і усім радянським народом в боротьбі за зміцнення диктатури робітничого класу, за зміцнення і розвиток соціалістичного ладу, за перемогу комунізму".¹ Це поняття ввійшло тоді також до статуту КПРС. Проте ані тоді, ані в наступних роках не було спроб визначити поняття радянського народу чи то в партійних виступах чи в соціологічній літературі. Гасла "радянський народ" немає в 51 томі *Великої Радянської Енциклопедії (Большая Советская Энциклопедия)*, що появився 1945 року, ані в 39 томі другого її видання 1956 року, ані в 12 томі *Української Радянської Енциклопедії*, що вийшов 1963 р. У постановках 20, 21 і 22 з'їздів КПРС говориться про радянський народ, але без спроб точніше це поняття окреслити. Зате таку спробу зробив М. Хрущов на 22 з'їзді КПРС у 1961 році. Він сказав: "В СРСР склалась нова історична спільність людей різних національностей, які мають спільні характерні риси, — радянський народ. Вони мають спільну соціалістичну Батьківщину — СРСР, спільну економічну базу — соціалістичне господарство, спільну соціально-класову структуру, спільний світогляд — марксизм-ленінізм, спільну мету — побудову комунізму, багато спільних рис у духовному обличчі, в психології".²

Однак у прийнятій на тому ж з'їзді нову програму КПРС цієї дефініції не вписано. Її нема і в офіційних проголошеннях КПРС наступних років. Появляється вона щойно в 1970 році в тезах ЦК КПРС з приводу 100-річчя з дня народження Леніна, де сказано, що радянський народ це "принципово нова, інтернаціональна спільність людей, соціалістичний союз усіх трудящих СРСР — працівників індустрії, сільського господарства і культури, фізичної та розумової праці, який становить соціальну основу багатонаціо-

1. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, Київ, 1954, стор. 360.

2. Радянська Україна, 19 жовтня 1961.

нальної, загальнонародної держави".³ У частинно змодифікованій редакції поняття радянський народ знаходимо у промові Л. Брежнєва на 24 з'їзді КПРС у 1971 році й у постанові ЦК КПРС з приводу 50-річчя існування СРСР у 1972 р.

Проте впродовж 1960 років КПРС ініціювала різні заходи, щоб дати відповідь на численні протиріччя в галузі національної політики, зробити її приємливою для неросійських народів та науково обґрунтувати поняття радянського народу як соціологічної категорії. Ішлося про те, що, незалежно від численних публікацій та офіційних заяв про суцільне розв'язання національного питання в СРСР, це питання щораз більше загострювалося і творить серйозну небезпеку для єдності держави. Це показалося зокрема під час короткотривалої відлиги після смерті Сталіна, коли прийшло до частинного відродження національних стихій неросійських народів. Москва відповіла на них протинаступом, виявом чого стали такі заходи, як новий шкільний закон у 1958 році, що причинився до посилення русифікації шкіл, далі припинення політики т. зв. поширювання прав союзних республік та ліквідація тих прав, поворот від децентралізації до централізації тощо.

Виразником припинення політики відлиги стали також постанови 22 з'їзду КПРС та нова програма партії, в якій проголошено догми про потребу посилити перемішування населення під ширмою обміну кадрами; про багатонаціональність союзних республік; про зникання значення кордонів між ними; про дальше затирання національних відмінностей і посилене зближування народів СРСР; про спільну духовну культуру та характер тих народів; про об'єднуючу силу російської мови, яка стала мовою міжнаціонального порозуміння (у промові на тему нової програми на 22 з'їзді КПРС М. Хрущов назвав російську мову "другою рідною мовою" неросійських народів, але цього визначення у програму не внесли); про недопустимість виявів національної окремішності; про потребу творити понад-республіканські економічні зони з органами зверхніми над урядами союзних республік і под.

Такі положення нової програми в парі з наголошенням концепції радянського народу викликали серйозне занепокоєння серед неросійських народів СРСР і породили численні вияви самооборони.

3

Рівночасно національне питання стало предметом дослідження в численних наукових працях (їх перелік охоплює десятки

3. *Комуніст України*, ч. 1, січень 1970, стор. 18.

томів) та на наукових конференціях соціологів, філософів, демографів, економістів, юристів, наприклад, в Алма-Аті (1962), Фрунзе (1963), Ташкенті (1967), П'ятигорську і Волгограді (1968), Києві, Чебоксари, Душанбе (1970), Серпухові (1972), Баку, Ризі, Талліні, Москві, а також на сторінках таких журналів, як *Вопросы истории*, *Вопросы истории КПСС*, *Вопросы языкознания*, *Вопросы экономики*, *Вопросы философии*, *Плановое хозяйство*, *Советское государство и право* й ін. та на сторінках їхніх відповідників у неросійських республіках.

У процесі дискусій виринули численні розбіжності думок щодо майбутнього соціалістичних націй і взаємовідношення між ними та радянським народом, питання майбутніх комуністичних націй, радянської федерації та унітарної держави, заникну суверенності союзних республік СРСР, питання ролі російської мови в житті неросійських народів та зокрема точного визначення самого поняття радянського народу, як соціологічного феномену, його окремих рис національного типу та проблема того, чи радянський народ це вже нова нація і таким чином він знаменує початок кінця окремих націй в СРСР. Одна група учених, головню неросійських народів (М. Джунусов, М. Куліченко, Н. Джандильдін, В. Мачаваріані, А. Зиманас, М. Каммарі, А. Егіазаріян, А. Мординов, Е. Тадевосян та ін.) уважають, що, поскільки згідно з офіційними документами партії, радянський народ — це категорія соціальна, а не національна, то такі його прикмети як багатонаціональність, спільність території, держави, ідеології, духовної культури, економіки, мови міжнаціонального порозуміння (російської) та дальше зближування націй і національностей СРСР — це також категорії соціальні, а не етнічні і не національні, що вони не нівелюють існування різних націй СРСР і не призводять до утворення одної радянської нації.⁴ Ці автори застерігаються проти того, щоб "перескакувати через сучасні національні відмінності й питоменності безпосередньо прямо до злиття націй" (М. Каммарі),⁵ Вони вважають, що національні відмінності між народами стираються значно повільніше ніж соціальні (М. Джунусов, А. Егіазаріян, В. Мачаваріані) та дуже міцно наголошують такі ознаки окремішності нації як мова, культура,

4. Ці питання розглядаються зокрема в таких працях: М. И. Куличенко, *Национальные отношения в СССР и тенденции их развития*, Москва, 1972, 563 стор; *Ленинизм и национальный вопрос в современных условиях*, Москва, 1972, 566 стор; И. П. Цамерян, *Теоретические проблемы образования и развития советского многонационального государства*, Москва 1973, 294 стор; К. Х. Ханазаров, *Сближение наций и национальные языки в СССР*, Ташкент, 1963, 240 стор; *Вопросы развития литературных языков народов СССР в советскую эпоху*, Алма-Ата, 1964, 367 стор.

5. *Вопросы развития литературных языков...*, стор. 62.

традиція, як елементи тривалого єднання людей даної національності СРСР, незалежно від того чи вони живуть на території своєї союзної республіки, чи поза нею. Бо, як каже М. Джандильдін, "вірменська нація складається не тільки з вірмен, що живуть у Вірменії, але також із тих вірмен, що проживають в інших радянських республіках".⁶

А щодо майбутньої долі націй і народностей, які сьогодні творять радянський народ, то, на думку тих учених, вони, зокрема численніші із них, існуватимуть довго також в умовах комунізму (К. Ханазаров, М. Куличенко, А. Егіазарян). А Зиманас застерігається проти приспішування політики злиття націй, бо це веде до росту шовінізму, а ніяка нація в СРСР не є забезпечена проти виявів буржуазної ідеології.

Інша група учених (І. Кислицин, І. Яшкін, В. Переведенцев, Ф. Філін, М. Іхілов) висуває погляд, що на ділі радянський народ це вже радянська нація, значить, спільнота з виразними етнічними та національними рисами, бо вже сьогодні проходить процес "фактичного етнічного злиття народів і націй"⁷ (І. Кислицин), або що радянський народ починає засвоювати певні етнічні прикмети нації, чого показником є поширення серед неросійських народів СРСР російської мови (Ф. Філін). П. Рогачев та М. Свердлін переконані, що соціалістичні нації вже сьогодні знаходяться на шляху до безнаціонального суспільства та що зовсім неоправдано було б "переносити весь процес злиття націй аж до часу здійснення комунізму в усьому світі".⁸

У протиставленні до цього, дехто з дослідників (І. Цамерян, А. Егіазарян, М. Каммарі) висуває думку, що між періодом існування радянського народу, в склад якого входять соціалістичні нації, і злиттям націй та безнаціональним суспільством, прийде ще період існування комуністичних націй у час, коли в СРСР побудують комунізм. Але такі прогнози викликають гострі застереження з боку тих, які хочуть уже тепер, чи в ближчому майбутньому, розглядати радянський народ як радянську націю і приспішити утворення безнаціонального суспільства. Вони кажуть, що допустити ще період існування комуністичних націй на місце теперішніх націй соціалістичних — це "на ділі зняти з порядку проблему відмирання національних відмінностей"⁹ (І. Глуסקин).

Слід зазначити, що погляди учасників цих дискусій міняються, а також включають у собі суперечливі елементи. Наприклад, А.

6. М. И. Куличенко, *Национальные отношения...*, стор. 410.

7. Там же, стор. 417.

8. П. М. Рогачев, М. И. Свердлин, *Нации, народ, человечество*, Москва, 1967, стор. 185.

9. М. И. Куличенко, *Национальные отношения...*, стор. 530.

Мординов, з одного боку, вважає, що злиття націй в СРСР настає вже при соціалізмі, а з другого, він твердить, що цей процес злиття виявляється тільки в політиці, в соціально-економічному житті, в ідеології, але не охоплює основних елементів етнічної і культурної відмінності поодиноких націй СРСР, що тривало існуватимуть.

Різно дивляться радянські дослідники також на питання двомовності радянського народу та на ролі російської мови в житті неросійських народів СРСР. Двомовність є безперечним фактом життя народів СРСР, при чому російська мова є недвозначно упривілейована і на ділі виконує ролі урядової мови, хоч це не передбачається в конституції і офіційно заперечується. Проте дехто з радянських дослідників вважає, що двомовність не сприяє зближенню націй (В. Мачаваріані), або що двомовність веде до заникання рідних мов на користь російської, коли в неросійських школах переводять навчання на російську мову (Т. Козирьова).¹⁰ І. Цамерян визнає, що перспективи збереження та розвитку рідної мови кожного неросійського народу залежать від його численності, але рівночасно він застерігається проти нігілістичного ставлення до мов навіть малочисельних народів СРСР, проти "нетактовних тверджень" про "безперспективність мови", про "конечність відрикатись рідної мови і переходити на іншу".¹¹ Зиманас заступає погляд, що двомовність неросійських народів зобов'язує до взаємності та що росіяни, які працюють в неросійських республіках, повинні вивчати мови тих народів. В. Мачаваріані вважає ненормальним, що деякі письменники неросійських народів не пишуть рідною мовою, результатом чого є напр. те, що киргизи можуть читати Ч. Айтматова тільки поросійськи і не можуть без перекладу "зрозуміти прозаїка, який називає себе письменником свого народу".¹² В. Мачаваріані та Н. Джусойті заявляються прихильниками росту окремих національних мов і культур, вважаючи, що тільки при збереженні своїх національних питомостей вони можуть творити спільну комуністичну культуру, а самі нації і їх культури ніколи не зникнуть. А Т. Елагулавілі переконаний, що для росту культури соціалістичних націй непотрібно ніякої двомовності, бо культура кожної нації може розвиватися тільки рідною мовою, хоч водночас він вважає корисним вивчення також мов інших народів.¹³

10. *Вопросы развития литературных языков...*, стор. 348.

11. И. П. Цамерян, *Теоретические проблемы образования...*, стор. 243.

12. М. И. Куличенко, *Национальные отношения...*, стор. 407.

13. И. П. Цамерян, *Теоретические проблемы образования...* стор. 243; К. Х. Ханазаров, *Сближение наций и национальные языки...* стор. 199.

Якщо йдеться про обов'язуюче становище КПРС у справах мови, то, згідно з новою програмою КПРС, російська мова є мовою міжнаціонального порозуміння. Але в політичній літературі від часу 22 з'їзду КПРС часто повторяється думка, що російська мова це також "друга рідна мова" неросійських народів (І. Кравцев, І. Білодід, Е. Бокарев, Д. Таджикиєв, І. Андреев, П. Рогачев, М. Свердлин), при чому дехто з дослідників не спиняється на цьому і каже, що в майбутньому "російська мова стане рідною мовою усього населення країни"¹⁴ (П. Рогачев, М. Свердлин), або що для народів СРСР уже "в наступних поколіннях рідною мовою неминуче стане російська мова"¹⁵ (І. Андреев). З тих кіл виходить також погляд, що російська мова може стати мовою всього людства в умовах комунізму. Ця опінія розходить з обов'язуючою за життя Сталіна догмою, що при комунізмі мовою людства не буде ані російська, ані англійська, ані французька, ні будь-яка з живих мов сучасності. Інші радянські мовознавці допускають утворення одної штучної мови, що її створить для себе безнаціональне суспільство.

У дискусіях про проблеми радянського народу серйозна розбіжність думок існує також у державно-устроєвих питаннях, головним чином у питанні майбутности радянського федералізму та союзних республік. Ще в 1961 році П. Семіонов висловив у журналі *Советское государство и право* погляд, що "національна державність і федерація в цілому сповнили свою історичну місію", що в СРСР проходить "процес відмирання національних радянських республік", їх "денационалізація", що зберігання державности радянських республік спиняє процес зближування націй та що вже в недалекому часі прийде до державноправного злиття націй.¹⁶ Хоч погляди Семіонова критично прийняли інші радянські дослідники, він повторив їх у наступних роках, зокрема в журналі *Вопросы истории* 1966 року. При цьому він посилався на Леніна, який також підкреслював перехідний характер радянського федералізму. Подібно до Семіонова, І. Кислицин пропонує "автономізацію союзних республік, яку можна вжити як один із засобів для переростання радянського федералізму в радянський унітаризм". На його думку, такі автономні республіки повинні ввійти в склад Російської

14. П. М. Рогачев, М. А. Свердлин, *Нации, народ...* стор. 184.

15. *Вопросы развития литературных языков...*, стор. 208.

16. П. Г. Семенов, "Программа КПСС о развитии национально-государственных отношений", *Советское государство и право*, 1961, н. 12, стор. 23.; П. Г. Семенов, "Нация и национальная государственность", *Вопросы истории*, 1966, н. 7, стор. 8.

РФСР, а згодом це приведе до утворення унітарної держави на місце теперішньої федерації.¹⁷

Такі погляди зустрілися з рішучою опозицією інших, в основному неросійських учених (Е. Тадевосян, І. Цамерян, Г. Зиманас, А. Мординов, частинно М. Куліченко). Вони кажуть, що національна державність радянських республік — це тривале явище аж до часу утворення в далекому майбутньому безнаціонального суспільства і що ця державність, згідно з програмою КПРС, далі "удосконалюється" такими засобами як "удосконалення" діяльності і функцій державних органів СРСР, розширення прав союзних республік у діяльності вищих органів влади Радянського Союзу й ін. Водночас вони перестерігають, що відступлення від принципів соціалістичної федерації приводить до загострювання міжнародних протиріч і росту націоналізму.¹⁸

Кільканадцятирічна дискусія про різні аспекти радянського народу й національної політики КПРС у цілому могла б у непоінформованого обсерватора утворювати враження про згогядну свободу думки в цих питаннях та про вплив такої дискусії на політику партії. На ділі воно не так. Незалежно від таких, чи інших думок, сугестій, застережень, чи пересторог висловлених у дискусії, КПРС послідовно змагає до державно-політичної, господарської, духовної, етнічної та національної інтеграції націй та національностей СРСР. Ця дискусія не має також впливу на поступневий ріст позицій російської нації коштом неросіян, на її упривілейоване становище. Це різко розходиться з принциповою тезою національної політики КПРС про те, що існування радянського народу є результатом досягнення рівності народів СРСР у розвитку їх народного господарства, класової структури, освіти, науки, культури тощо. Цю фальшиву претенсію відкидають факти життя. Вони показують також, що якоїсь однорідної спільноти, яку можна б назвати "радянським народом", у СРСР немає.

Та про це в наступній статті.

17. И. М. Кислицын, *Вопросы теории и практики федеративного строительства*, Пермь, 1969, стор. 174-179 (цит. у М. И. Куличенко, *Национальные отношения ...*, стор. 520); И. П. Цамерян, *Теоретические проблемы ...*, стор. 257.

18. Е. В. Тадевосян, *В. И. Ленин о государственных формах решения национального вопроса в СССР*, Москва, 1970, стор. 164-166; И. П. Цамерян, *Теоретические проблемы...*, стор. 254.

ВІЛЬНІ І НЕВІЛЬНІ ГРІХИ РОСІЙСЬКИХ АНТИКОМУНІСТІВ

Василь Маркусъ

Останнім часом доволі багато місця присвячується в нашій публіцистиці питанню українсько-російських взаємин. Привід до цього дали і дають погляди російських інакодумуючих в СРСР, тепер уже деяких політичних емігрантів. Зокрема журнали *Український самостійник* і *Сучасність* реферували все, гідне уваги з писань чи висловів цих російських діячів.

У цьому нічого дивного, бо до якоїсь позитивної програми щодо нашого ставлення до росіян ці органи закликали вже раніше. Пригадаймо тільки тезу про те, що ми не повинні ставити знаку рівняння між російським імперіялізмом і російським народом, і тому ставлення до них має бути відмінне. Ми поборюємо не російський народ, але російський імперіялізм. Теза ця не конче була сприйнятна для значної частини української громадськості.

З впливом часу дещо змінилося на цьому відтинку. Ось, наприклад, деякі прихильні голоси росіян про українців знаходять заслужений відгомін чи не в усій українській пресі. Андрій Сахаров і Олександр Солженіцин стали бажаними іменами на сторінках української преси. Правда, критикують частково Солженіцина, але, головне за свій *ГУЛаг* він став героєм також для більшості української публіцистики.

Може для декого несподівано прозвучали виразні критичні голоси про цих російських діячів якраз із сторінок *Сучасности*. Саме цей журнал радо відступав місце їх літературним працям, документував матеріали російського Самвидаву і не раз прихильно про них висловлювався. Лише в минулому році *Сучасність* опублікувала статтю І. Кошелівця "З-під яких брил?" (травень 1975), в якій зроблено вівісекцію збірки статей *Из-под глыб*, далі статтю А. Камінського "Слабість російського антирежимного політикуму" (червень 1975) і коментар М. Прокопа "Tertium non datur" на там таки опубліковане інтерв'ю В. Гаврилюка з А. Левітіном-Красновим (вересень 1975).

Усі три статті українських авторів мають деякі спільні пункти. Вітаючи опозиційне ставлення російських діячів опору проти сучасного режиму, українські автори підкреслюють кілька

засадничих помилок, зокрема щодо трактування російськими опозиціонерами національного питання. У російських авторів атавістично покутує ідея єдності Росії. Нову зреформовану, демократичну й "оновлену" Росію ці російські діячі хотіли б бачити територіально і своєю багатонаціональною структурою як спадкоємця нинішнього СРСР, себто без розчленування і взагалі послаблення. Імперська ментальність і традиційний російський месіанізм просякають писання О. Солженіцина й І. Шафаревича (І. Кошелівець); їх національна програма недалеко відбігає від радянської, вона "перетинається" з режимовою (А. Камінський); їх наставлення до самостійності України наскрізь неприхильне, вони мислять Україну тільки в рамках Росії, щоправда, некомуністичної й навіть демократичної (М. Прокоп).

Справді таки, в тому, що написали російські опозиціонери, з того, що вони висловили деколи ясно, а іноді туманно, а також, чого вони не доказали, можна дійти до поданих висновків. При повному респекті до відважних поглядів, антирежимних яскравих позицій ми не можемо не констатувати, що пропонувана російськими опозиціонерами програма не продумана до кінця, не послідовна, заплутана й базується більше на "побожних побажаннях", ніж на реальних фактах та існуючих розвиткових тенденціях.

Це значною мірою українські автори довели; дехто з великою ерудицією й переконливими аргументами про історичні синдроми російської інтелігенції, а інші — прагматичними доказами про протиріччя між програмою демократизації й запереченням права на національно-державне існування сьогодні вже зрілих націй, століттями включених в російську імперіальну орбіту. Зокрема І. Кошелівець простежив родовід такої ментальності, визначивши її стрижневою ідеєю спадщину Достоевського, месіанізм слов'янофілів і свідомість, що вони мають врятувати людство, а якщо вже не все, то хоч "єдинокровних братів"

Первородним гріхом російської верхівки, в тому числі й інтелігенції завжди було те, що вона хотіла ущасливлювати інших та надавала своїм ідеям універсального значення, які повинні б стати благословенням для всіх (імперіальна концепція, панславізм, православ'є, комунізм чи навіть новий лад "оновленої" Росії). Це комплекс, що його витворили століття, і він просякає російську духовність різних відтінків, часто ідеологічно протилежних. Його не могли позбутися ні Солженіцин, ні Шафаревич, ні Левітін-Краснов (можливо, позитивіст і ліберал А. Сахаров є винятком?), бо вся їхня ідейна структура формувалася на традиційних світоглядних зразках. Ці вартості сьогодні промовляють російським національним опозиціонерам, неначе

відеалізована носталгія, туга за чимось шляхетним, оригінальним і самобутнім. Не забуваймо, що й ліберальний Захід доклав своїх рук до ідеалізації цієї російської спадщини та підсилив комплекс "хто, яко ми!".

Бувши гостро критично наставленими до сучасної дійсності в Радянському Союзі, російські інакодумачі природно шукають опору в минулій, ідеальній, "не зіпсутій" російській спадщині. Їм важко, заперечивши сучасне, відкинути й минуле; наприклад, вони для контрасту ідеалізують ту традиційну, "здорову" національну Росію, а це включає й імперіальну ідеологію.

Мені здається, що це соціологічно і психологічно обґрунтоване. Звичайно, таке розуміння не означає, що маємо з ним погоджуватися. Мені йдеться про те, щоб зрозуміти об'єктивно причини й коріння певного явища, бо тоді й краще можна його схопити та знайти методи, як цьому протиставитися. Тоді можна також дати правильну оцінку речам в їх конкретних історично-суспільних ситуаціях.

Отож, у з'ясованому закоріненні в минулому я бачу ті "мимо-вільні гріхи" чесних російських діячів, котрі стали більше, ніж інші, жертвою свого психологічно-культурного оточення та історичної національної долі. Між росіянами мало таких, хто зумів би бачити російську дійсність нагою й хотів застосувати до неї вівісекцію модерного часу. Скільки то знавців культурно-історичного феномену Росії відмовляються застосувати до неї об'єктивні критерії, бо вона, мовляв, інша, виняткова, виключна, унікальна й нібито не піддається категоріям західньої оцінки...

Є ще інший фактор, що заважив на виникненні з'ясованої російської ментальності і визначив думання опозиціонерів. Слід взяти до уваги просто незнання справ. Уся система виховання, освіти, поширення відомостей була й є в СРСР спрямована на викривлене, неповне і спрощене тлумачення російської історії, точніше — російського імперіялізму та ситуації неросійських народів. Цілі російські генерації, включно з теперішньою, є продуктом такої формації. Росіяни знають порівняно мало про український, білоруський чи грузинський рухи. Мені нагадується зустріч з Валерієм Тарсісом у Римі в 1966 році, котрого я запитав на публічній доповіді, що йому відоме про культурну опозицію в республіках, зокрема на Україні. Ця людина, яка говорила про різні деталі в російському середовищі і висловила деякі ревеляції (що згодом таки були перевірені) у стосунку до російських інтелектуальних ферментів, дослівно нічого не могла сказати, що діється в Києві, Ерівані, в Ризі, хоча багато фактів вже були відомі за кордоном.

Тому вислідом браку комунікації між центром і національними

республіками і є відносно мале знання, а то й ігнорування серед росіян складної проблематики неросійських народів у минулому й сучасному. Не забуваймо, що для цього існує тепер мінімальна література в СРСР, а якщо і є, вона приступна лише небагатьом. Що для Солженіцина й Шафаревича українці є лише різновидом російського народу, впливає з їхньої уяви про характер Переяславської угоди чи з факту, що Гоголь мав щастя стати великим російським письменником, тоді як йому могло трапитися нещастя залишитися тільки "малоросійським" письменником...

Об'єктивно мусимо визнати, що український національний рух, за винятком 1917-20 років, не потряс свідомості російського народу. Він у його силовому вияві був короткотривалий і в хаосі революційних подій, росіяни (а навіть і світ) не відчували його потенційної сили. До того спричинилася й всіляка пропаганда, що кваліфікувала цей рух як чужу інспірацію або лише побічне явище. Мало що з того дійшло до свідомості сучасної російської генерації, щоб її ґрунтовно змінити. Росіянам різної ідеологічної масти важко переставитися на інше думання.

Треба б великого історичного потрясення, щоб усе російське суспільство і його визначні уми були готові на ґрунтовну перевірку своїх суспільно-національних вартостей. Без нормальних умов світоглядного самовизначення, без щирого шукання розв'язок і причин національної трагедії, без великого діялогу насамперед між самими росіянами, а далі між ними й українцями, мабуть, годі очікувати зміни. А досі для цього умови були мінімальні. Ця зміна могла б ще прийти у висліді чергового потрясення, зудару, а з українського боку — власною силою і власними доконаними політичними фактами. Тоді, у висліді нових зударів, виникнуть нові ресантименти й відчуження між двома народами. Зміна наставлення серед росіян, а принаймні поважне зрушення в цьому напрямі тепер заощадило б, мабуть, обидвом націям багато важких зударів і жертв у майбутньому.

Таким чином, відсутність знання української проблеми, необізнаність з українським рухом і станом української свідомості можна ще визначити, як "мимовільний" гріх теперішніх російських опозиціонерів. Проте, тривале ігнорування цього питання в той час, коли складаються умови, щоб його вивчити й пізнати, треба скваліфікувати як "вільний гріх". До цього приєднується нехтіть думати наперед в інтересі самих росіян. Розумні й чесні російські патріоти повинні зрозуміти, що СРСР сьогодні вже не відорваний від решти світу.

Ізоляція СРСР проминула, як історична фаза, хоч і як бажали б продовжити її кремлівські можновладці. Тенденції в світі так чи так впливають на процеси в СРСР, а рухи до національного

визволення не зупиняються на Ельбі, Сяні і Бузі. Ці рухи мусять дійти до їх логічного завершення і на території національного конгломерату, яким є Радянський Союз, бо народи в ньому вже здавна здібні на самостійне життя. Західні колоніальні держави перейшли фазу деколонізації більш-менш без великих потрясень, Росію очікують катаклізми, якщо в свідомості нової російської генерації, в протиставності до нинішнього керівництва, не буде вже тепер готовости змінити докорінно своє ставлення до підневільних націй.

Якщо люди типу Солженіцина, Шафаревича і їх однодумців не здобудуться на таку переорієнтацію, це матиме фатальні наслідки. Росія також не зможе ступити на шлях демократизації, потрібних їй суспільних перетворень і всестороннього розвитку. Вона буде змушена продовжувати існування авторитарної системи й насильства. Щоб утримати неросійські народи під своїм володінням, кожне нове імперіяльне керівництво буде змушене поневолювати і російський народ.

Неусвідомлення цих фактів, розвиткових тенденцій та можливих наслідків російськими антикомуністами є істотною політичною помилкою їхнього опозиційного руху. Дехто з його учасників нібито реалістично розглядає справу так: український націоналізм слабкий, а властиво він існує лише на західних землях України. Щоб його позбутися, можемо навіть погодитися на давній ризький кордон, а з "нашими" українцями дамо собі раду.

І Солженіцин також договорився до того, що в крайньому випадку доведеться Росії "оновлятися" без частини України.

Це, очевидно, небезпечна і фальшива думка: Україна, яка б вона не була сьогодні, вже стала виразним поняттям цілості, і її можна ділити лише методами Гітлера чи Сталіна. Кожна хоч трохи здемократизована Росія за короткий час буде поставлена перед проблемою України і українського самостійницького руху.

Українська національно-державна ідея, як прогресивна, динамічна й демократична, охопить усіх українців, де б вони в СРСР не жили. Було б наївним думати, що українство в рамках демократичної чи якоїсь конституційної Росії зупиниться на культурних правах або на федералістичній концепції.

Якщо Солженіцин, Шафаревич й інші російські патріоти справді думають про майбутнє мирне співжиття, економічну й культурну співпрацю, то в ім'я цього вони повинні визнати право на незалежність української нації, як й інших неросійських народів. Це був би не лише символічний жест, але й далекосяжний практичний крок речників російського народу в напрямі творення нових підстав і нового клімату в російсько-українських взаєминах. Але якщо вони, задивлені у велич Росії з всесвітньою

місією, бажують її територіальної цілості і "єдності однокровних братів", а при тому називають себе противниками насильства й поборниками свободи та справедливого ладу, — вони нічого не розуміють або лицемірять. Адже ці дві позиції несумісні. В ім'я високих ідеалів, у щирості визнання яких ми не хотіли б сумніватися, вони повинні допустити можливість відокремлення і право на самовизначення народів. Без цього мінімуму вони тільки компромітують свою позицію як антикомуністи, анти-тоталітаристи, заявляючи, що нібито бажують народам СРСР свободи і гідного людського життя.

Куди простіше і логічніше для всіх російських опозиціонерів, котрі все таки визнають важливість українського політичного феномену, було б не лише висловитися послідовно за визнання права на відокремлення (це вже зробив давно їх земляк В. Ленін!), але й повного респектування волі українського народу жити самостійним державним життям на своїй території. При такому ставленні далеко легше буде розглядати справу майбутніх господарських чи інших міждержавних взаємин.

Саме недостача усвідомлення феномену нової Росії кінця 20 століття і її взаємин з неросійськими народами у цьому пляні, небажання об'єктивно і творчо схопити цю нову дійсність, вивчити — тепер, коли це можливе — національні прагнення цих народів та їх перспективи, далі нахил закривати очі на складні факти життя і радше вкладати їх у рамки різних перестарілих концепцій — є основним таки "вільним" гріхом людей, які не хочуть звільнитися "з-під брил" минулого. Їм здається, що вони є вільні, коли звільнилися від догматичного більшовизму. Але вони залишилися під тягарем "брил" імперського мислення, ідеї "богоносного народу" і месіянства.

ЯКА ЕВОЛЮЦІЯ? (II)

А. Камінський

Не треба доводити, що еволюція ворожого окупаційного режиму, тобто стан і тенденція розвитку російського режимового політикуму і його кожночасна політика супроти нашого народу, в усіх її виявах та з усіма пружинами тиску — є центральним питанням у визначенні цілої нашої національної політики і нашого кожночасного стратегічного планування. При тому тут ідеться не про саму історичну перспективу розвитку російського політикуму на далеку мету, яка в даному випадку йде виразно по лінії остаточного провалу і заломання російського великодержавного імперіялізму і колоніялізму в майбутньому, але про кожночасні зигзаги актуальної російської політики, які власне не йдуть завжди по такій, чи іншій однонапрямній "горішній", чи "долішній" лінії, але пробігають "ломаними" кривими із поворотами, зворотами, перестановками, а то й мініпереворотами. В тому сенсі еволюція режиму — з нашого становища — може бути або позитивною або негативною, залежно від того, наскільки вона сприяє, чи не сприяє кожночасному скріпленню нашого національного потенціалу на даному теперішньому і безпосередньому етапі.

Так наприклад, післясталінський період 1953-62 років був позитивною еволюцією режиму незалежно від різнорідних, часто суперечних процесів у ньому і незалежно від того, що ця еволюція не довела до такого стану, до якого логічно курс Хрущова на 20 з'їзді КПРС повинен був довести. До речі, ніхто інший, як сам Хрущов загальмував на початках 60 років тодішній процес еволюції в позитивному напрямі.

Знову ж похрущовський, брежневський період, який триває по сьогодні, є виразно негативною еволюцією режиму. Порівнюючи його з хрущовським (а не сталінським) періодом, ми бачимо виразний зворот у некорисному для нас напрямі, який, до речі, є негативним для цілого радянського суспільства і всіх народів СРСР, включно з російським.

Цей зворот у напрямі негативної еволюції замаркував себе такими фактами, як загострення національної політики, скріплення цензури, інтенсифікація "селективного терору", який прийшов на місце масового, наступ на "дисидентський рух" різних напрямів, загострена культурна політика, скріплення русифікації в плані здійснення концепції "єдиного радянського народу",

повернення у "попередніх" правах КГБ і розбудова його (включно з створенням окремого 5-го Управління в 1968 році для поборювання дисидентських рухів), зріст впливу армії і посилене мілітаристичне виховання молоді (головно з літа 1966 року), усунення ротаційної системи в партійному апараті, що її пробував завести Хрущов, обмеження критики Сталіна, впровадження наново титулу "генерального секретаря" партії (квітень 1966), повернення дотеперішніх економічних реформ у напрямі нової централізації тощо. В загальному був це зворот від деяких скупих спроб і кроків по лінії "лібералізації" до нового зашморгу й тиску, який справедливо одержав найменування "неосталінського".

Одначе, поки перейти до дальшої аналізи еволюції режиму, в одному чи другому напрямі, слід відмітити, що в нашому випадку вона має два аспекти, а саме: загальносоюзний і вужчий — радянсько-український. Бо хоч ціла структура режиму, будучи суперцентралізованою й уніфікованою, є вирішальною в цілому, всесоюзному аспекті, тим не менше існуючий в Україні режимовий політикум має ще свої особливі елементи і прикмети, які заслуговують на їхнє окреме виділення. Ідеться тут про стан і тенденції розвитку всередині радянського політикуму в самій Україні, під кутом їхнього відношення до московського центру і до власного народу, тобто про певні автономістичні елементи цього політикуму, які треба враховувати в національній політиці. В силу питомої ваги українського народу, його економіки й геополітичного положення, режимовий апарат в УРСР має свої особливості, які завжди, якоюсь мірою, мусять в'язатися з льокальними інтересами та вимогами і які сприяють не раз зростові навіть того, що умовно назвемо скрипниківсько-волобуївськими тенденціями. Іншими словами, маємо тут на увазі всі ті елементи всередині режимового апарату, які сприяють, або можуть сприяти відродженню традиційного українського "націонал-комунізму" в його різнорідних формах і з різнорідними напрямками.

Очевидно, що еволюція режиму в Україні є безпосередньо зв'язана й залежна від еволюції цілого центрального режиму, дарма що напрям тої, чи іншої еволюційної хвилі може проходити лише паралельно, чи навіть протилежно до напряму загального еволюційного процесу. Так наприклад, т. зв. відлига посталінських часів у жодному випадку не була подумана в Москві як така, що мала сприяти відродженню певних автономістичних тенденцій в партійному апараті України, але тим не менше вона цьому сприяла.

До речі, якраз цей позапляновий аспект еволюції є для нас куди важливіший, ніж його сам офіційний курс, тому що він має пряме позитивне відношення до дальшого розгорнення народної

боротьби. Його "механізм" доволі простий: позитивна еволюція в центрі автоматично, в силу самої природи режиму, приводить до позитивної еволюції в Україні. Тут однак вона виходить поза визначені центром рамки і за своєрідним законом прискішення і "додаткового прибутку" виростає у ще окремий вимір еволюції — національно- і територіально автономістичний, який у своєму кінцевому цілеспрямованні скоріше чи пізніше зустрічається з російським центром. На маргінесі варто відмітити, що цей своєрідний закон еволюційного прискішення і додаткового прибутку діє з не меншою силою і в зворотному напрямі: при звороті позитивної еволюції в негативному, якраз в Україні елементи нового курсу мають куди болочіші й гостріші контури, ніж у самому центрі. У свій час це дуже влучно схопив один з новоприбулих російських емігрантів, сказавши, що коли в Москві тільки гострять сокири, то в Україні відразу рубають голови.

Принаймні дотепер цей своєрідний "еволюційний паралелізм" діяє досить послідовно. Із курсом скріпленої русифікації, терору, колективізації і т. п. на переломі 20 і 30 років прийшло не лише до ліквідації української інтелігенції поза партією, процесів СВУ, голоду, ліквідації решток НЕП-у. Переведено теж чистку КПУ України, яка завершилася самовбивством Хвильового, Скрипника і вкінці майже тотальною ліквідацією ЦК КПУ в 1937 р. Усе це було "українською паралелею" до хвилі післякіровського масового терору, колективізації, чистки в партії, яка скінчилася в 1937-38 роках ліквідацією щоправда "тільки" 64,75% членів і кандидатів ЦК ВКП(б) "обраних" уже в 1934 р.

Подібно відступ Хрущова від його скупі відлиги в останніх роках його панування, зокрема загострення курсу в національному питанні, та одкритий неосталінський курс Брежнєва, привів уже у серпні-вересні 1965 року до перших арештів в Україні. Від того часу постійно скріплювся русифікаційний курс, велася підготовка до ліквідації не лише українського самооборонного відродження в культурі і суспільному житті, але й до чергової чистки в КПУ України, яка після погрому українських культурних діячів у січні-березні 1972 року закінчилася вже в травні цього ж року усуненням Шелеста і пізнішою ліквідацією т. зв. шелестівщини в КПУ.

Вирішальною отже була така чи інша еволюція центру, Москви, і тому поки розглядати особливості "української режимової еволюції", слід зупинитися на з'ясуванні основних прикмет загального радянського режимового політикуму, який є не лише об'єктом, але й суб'єктом кожночасних перемін.

Тут не місце, очевидно, в усій ширині визначувати характер і суть теперішнього російського режиму і треба обмежитися до

з'ясування найважливіших його елементів, важливих власне для аналізу еволюційних процесів у ньому. Skorистаємо в цьому з визначень деяких сучасних советологів, які самі виростили в комуністичній дійсності, зокрема двох польських авторів.

Так Марія Гіршовіч дуже влучно називає теперішній режим "організаційним Левіятаном, який є дегенерацією, властивою суспільствам організації, з яких він (комуністичний Левіятан) черпає свою міць і силу. Є він формою політичного й інституційного панування над людьми, які внаслідок розвитку індустріальної системи втрачають насамперед свою автономію на користь поодиноких організацій, потім втрачають її вдруге, і то в побільшеному ступені, через інкорпорацію тих організацій в центральну й деспотично керовану цілість. Всемогутність держави це вже тепер не тільки військо і поліція, що про них писав Маркс. Це вже також повна контрола над пресою і книжковими виданнями, над процесами навчання і світом мистецької творчості, над цілістю інституцій, які затруднюють і звільняють людей з праці, над матеріальними добрами, які можна розділювати за власною вподобою, і над системами авансів, завдяки яким селекціонується і контролюється еліта". А далі: "Основою централістичного деспотизму в суспільстві організації є отримання техніки атомізації мас з технікою примусового і багатобічного організування тих же мас під стислою контролею держави. В суті речі, ідеться тут про виелемінування всяких спонтанних і свободних форм суспільної комунікації і співдії. Якщо мають бути дискусії — то тільки організовані партійними функціонерами і слухняним активом. Якщо нові ініціативи — то тільки під наглядом послушних владі центральних організацій. Якщо наукова чи літературна творчість — то тільки при сталій співдії цензури, послушного централі видавця, здисциплінованих керівників дослідних інститутів і стисло нагляданих професійних згуртувань..."¹

Пауліна Прейс пише подібно, що "жодна бюрократія в історії і жодна бюрократична організація, існуюча в теперішньому світі, не підпорядкувала собі людини до такого великого ступеня, як тотальна бюрократія на схід від залізної завіси". У протизага до централізованих бюрократій іншого типу, російська режимова бюрократія є тотальною, тобто такою, при якій "єдина бюрократична організація обіймає всю сукупність життя на території цілої країни, цілковито контролює (або прямує до

1. Maria Hirszowicz, Komunistyczny Lewiatan, Instytut Literacki, Paryż, 1973, s. 26.

схоплення своєю контролею) кожний рід дії, доступний людині, в усіх аспектах і на всіх площинах”.²

Ці засади діють, очевидно, теж і в часі позитивної еволюції. Повертаючись до української дійсності, пригадаймо, як швидко режим постарався інфільтрувати молодіжну позакомсомольську культурну "організацію" "Сучасник" у другій половині 50 і на початку 60 років, а коли це не вдалося, він її просто заборонив. Подібно було з спонтанними святкуваннями річниці перевезення тіла Шевченка з Петербургу до Канева 22 травня кожного року, коли групи молоді і старших неорганізовано збиралися на Хрещатику, щоб віддати честь Великому Кобзареві. Скоро почали вживати репресій проти учасників цих святкувань, а вкінці постаралися перебрати ці демонстрації в свої руки, з допомогою КМО (Комітету Молодіжних Організацій) і КГБ. Для цього, до речі, заангажували були навіть чужинецьких студентів, які студіювали в Києві, включно з африканцями. Так само зробили з "Товариством охорони історичних пам'яток", яке постало з приватної ініціативи, але дуже скоро влада "оформила" його в свою "громадську організацію". Як відомо, були це дуже невинні і початкові форми спонтанної позарежимової організованості, чи пак "неорганізованої організованості", які однаке навіть в такому вигляді суперечили принципам і практиці тотальної бюрократичної організаційної машини режиму.

Були це, до речі, із становища режиму приклади "негативних" прийомів чи протизасобів. Якщо ж ідеться про "позитивні", то ними охоплене ціле суспільне життя, яке організується і контролюється згори до крайніх меж об'єктивних можливостей. Навіть побутові звичаї й обичаї стали об'єктом безпосередньої активної режимової реґляментації і це стосується не лише до ритуалу шлюбів і похоронів. Є постійні намагання впровадити зовсім нові обряди, як наприклад, з нагоди покликання допризовників, святкування початку і закінчення жнив, початку шкільного року тощо, які були б не лише віддзеркаленням "соціалістичної дійсності", але й неутралізатором традиційних, передусім релігійних ритуалів, які дедалі більше зростають на силі в міру релігійного відродження. Останнім часом поведено скріплений наступ на село з допомогою т. зв. культармійців (культурних армійців) — працівників будинків культури і клубів на селах, в особах яких поєднується ідеологічно-політичну індоктринацію з громадсько-побутовою. Ідеться тут про спеціально вишколені кадри культурних працівників (їх теж

2. Paulina Preiss, Biurokracja totalna, Instytut Literacki, Paryż, 1969, s. 33-34.

називають культосвітніми працівниками) із своїми навчальними закладами, яких обов'язком є "всебічне піднесення культурно-освітньої роботи, зокрема на селі". Як писала *Культура і життя* від 19 жовтня 1975: "Зараз, у ході підготовки до XXV з'їзду КПРС, підводяться підсумки п'ятирічки соціально-культурного будівництва, намічаються плани на наступне п'ятиріччя. Спорудження в населених пунктах типових, зручних будинків культури ставить на порядок денний рішуче піднесення рівня роботи культосвітніх закладів, перетворення їх на справжні опорні пункти парторганізацій колгоспів і радгоспів. І, зрозуміло, реалізація цих вимог буде забезпечуватися кадрами — тими, хто має уже великий досвід роботи, і тими, хто щойно одержав диплом. Усе це повинні враховувати учбові заклади". Одночасно культармієць "повинен знайомитися з основними здобутками передового хліборобського досвіду, сільськогосподарської науки. Адже культармієць зобов'язаний орієнтуватися в перспективах розвитку села і його господарства — щоб знати провідні напрями своєї роботи". Бо тільки, мовляв, за таких умов він зможе впоратися як слід "з питаннями втілення планів агітаційно-масової і культосвітньої роботи, які намічаються партійними організаціями колгоспів і радгоспів."³

Визначаючи бюрократичний тоталітаризм кремлівського режиму, слід теж вказати на його органічне пов'язання з певною традиційною російською політичною думкою і практикою, чи пак органічне поєднання "універсалістичної" здегенерованої бюрократії з шовіністичним російським великодержавним тоталітаризмом. Писав Бердяєв;

Комунізм в Росії прийняв форму крайнього етатизму, що охопив залізним стиском життя величезної країни, і це, на жаль, вповні згідне з старими традиціями російської державности... Стара російська автократична монархія мала корені в релігійних віруваннях народу, вона себе осмислювала і виправдувала, як теократію, як священне царство. Нова російська держава також є автократичною і також має корені у віруваннях народу, в нових віруваннях селянсько-робітничих мас, вона теж осмислює себе і виправдує, як священне царство, як відворотну теократію. Стара російська монархія базувалася на ортодоксальнім світосприйманні, вимагала погодження з ним. Нова російська комуністична держава також спирається на ортодоксальнім

3. "З першого кроку", *Культура і життя*, н. 83, 19 жовтня 1975, стор. 1.

світосприйманні і вимагає із ще більшим примусом погодження з ним...⁴

Подібно пише А. З. Копельов (Копелев), автор статті "Брехню можна перемогти тільки правдою" у збірнику *Двадцять сторіччя*, вказуючи на "традиції авторитарної великодержавности, спадковані від Шемаки і Скуратова до Ягоди, Єжова, Берії". Ідеологію сучасного режиму він називає ідеологією сталінщини, яка не має нічого спільного з справжнім, марксизмом, чи комунізмом, але натомість є продуктом традиційного великодержавного російського думання. Її головними елементами є "авторитарність, шовінізм і прагматизм". Вона "пронизує наше суспільне буття і повсякденний "приватний" побут, шкільні підручники, газети і белетристику, — це ідеологія авторитарної бюрократичної партійности, великодержавного шовінізму і прагматичної безпринципности в толкуванні історії, сучасности, економічних, чи етичних проблем".⁵

За твердженням того ж автора навіть "суттєві ідеологічні передумови сталінської колективізації (лежать) в соціальних і морально-психологічних традиціях кріпацтва і стародавньої "мирської общинности". Цим традиціям надавали живучости соціальні утопії слов'янофілів і народників, толстовців і перших радянських комунарів. Перемогти ці традиції намагалися Століпін, А. Кривошеїн, ті економісти з діловитих хуторян, яким, до речі, присвячено немало сторінок в *Августі 14-го* А. Солженіцина, і ті радянські діячі, які від 1921 року ставили на "культурного сільського хазяїна". У цьому числі були і марксистки: Бухарін, Риков, Айхенвальд, Стецький і інші, яких у 1929 році шельмували, як правих "ухильників", а в 1937-1938 роках знищили, як "ворогів народу". "Ідеологічні, морально-побутові і соціально-адміністративні традиції кріпацької общини виявилися дуже тривалими, вони видержали і натиск буржуазно-століпінського прогресу, і революційні потрясення, і НЕП, а в наступних десятиліттях — у той найстрашніший, найпогубніший період тисячолітньої історії російського, українського, білоруського, молдавського, прибалтійського, середньоазійського і закавказького селянства — саме ці традиції стали основою нашого "соціалістичного" господарства..."⁶

На маргінесі згадаємо, що ніхто інший, як саме Д. Донцов

4. Н. Бердяев, *Истоки и смысл русского коммунизма*, Париж, УМСА-Pess, стор. 117.

5. Л. З. Копелев, "Ложь победима правдой", *Двадцатый век; голоса советской оппозиции*, стор. 308 (Машинопис з Архіву ЗП УГВР).

6. Там же, стор. 312.

набагато скоріше вказав був на російські національні традиції радянської колективізації.

Носієм і опорою цього режиму в апаратному сенсі є КПРС. За даними з 1973 року, вона нараховувала 14 821 031 членів і кандидатів, тобто на кожну тисячу населення СРСР припадало 59.6 членів і кандидатів партії. До речі, в Україні, де було 2 479 636 членів і кандидатів — на тисячу населення УРСР припадало 51.4 членів і кандидатів КПУ.

Це дуже потужний апарат, сила якого полягає однак не в самій численності, але й у характері партії, яка є монолітною, тоталітарною, тугою, ієрархічно однонапрямно підпорядкованою організацією мафійозно-мілітарного типу, і в системі централізованого правління, яке вона здійснює. Це не значить, очевидно, що ціла КПРС, тобто всі її члени і кандидати є фактичними носіями влади в сенсі панування їх, як якоїсь ідеальної партократії. Властива влада концентрується в руках Політбюро, ЦК КПРС і Президії Ради міністрів, при тому, залежно від кожночасного укладу сил у Кремлі, вона або повністю концентрується в Політбюро і секретаріаті ЦК, або частинно пересувається теж на два інші центри — тобто цілий ЦК і Раду міністрів.

Так, наприклад, у час усунення Хрущова т. зв. антипартійної групи (Маленков, Молотов і ін.) в червні 1957 року рішальну роль відіграв якраз цілий ЦК, що його Хрущов позволив з цілого СРСР, щоб противажити більшість у Політбюро, яка була проти нього.

Як правило, Політбюро складається з 7-11 членів. Тепер однак воно має 15 членів і 7 кандидатів. На 24 з'їзді КПРС у квітні 1971 року поширено Політбюро на 15 членів, але в квітні 1973 року, після викинення Шелеста і Воронова, замість двох, прийнято трьох нових членів: міністра оборони Гречка, шефа КГБ Андропова, і міністра закордонних справ Громика. Тоді Політбюро начисляло 16 членів. Однак після викинення Шелепіна по його повороті з "зааранжованої" йому Андроповим поїздки до Англії, Політбюро вернулося знову до своєї "п'ятнадцятки". Його інші члени це: Брежнев, Суслов, Косигін, Подгорний, Кириленко, Полянський, Мазуров, Пельше, Грішін, Кулаков, Щербицький, Кунаєв. З них: 8 росіян, 4 українці (Щербицький, Подгорний, Гречко, Полянський) 1 казах (Кунаєв), 1 білорус (Мазуров) і 1 лотиш (Пельше). Очевидно, неросійська національність у даному випадку є радше формальною, бо всі нацмени є політично властиво росіянами, або в найліпшому разі російськими квіслінґами. Інакше їх годі трактувати. І ця верхівка і є властивим, необмеженим носієм і володільцем цілої верховної влади в СРСР, до якої треба додати ще Секретаріат ЦК і президію Ради міністрів. Секретаріат ЦК складається з 10 членів, при чому 4 його члени належать

одночасно до Політбюра (Брежнев, Кириленко, Суслов і Кулаков), знову ж два члени Політбюра входять до президії Ради міністрів (Косигін і Мазуров).

Якщо ж ідеться про кадри партії, то вони є властиво тільки виконавчо-володільчим апаратом верхівки, побудованим у формі своєрідної піраміди із ЦК КПРС наверху. В міру того, як іти зверху донизу, партійні кадри за своїми компетенціями і привілеями — теж ідуть униз. Крім формального поділу на членів і кандидатів, маємо ще широке розрізнювання в кадрах повних членів, де треба відрізнати між властивим владним апаратом і "маргінесовими" обростами партійного членства. Ці останні є часто радше додатками до властивого владного апарату і або виконують роль "помостів" до "блюку безпартійних", або є лише "прикрасою" партії ззовні. Останнє має місце зокрема в певних колах інтелігенції. Іншими словами, треба розрізнати між резервуаром т. зв. номенклятури, з якої виходять відповідальні робітники для всіх державних апаратів, і рештою кадрів. Але навіть і при такому розрізненні, сама номенклятура це могутній владний апарат, сила якого перевищує саме його засекречене число. Знову ж, на це складається, як ми вже згадали, ціла система правління, а зокрема його КГБівська мережа терору, з її масовою сіткою інформаторів. Одним із спадків, що його переняла російська державницька практика від татар ще на світанку своєї історії, була якраз досконала татарська поліційно-розвідувальна система, яку росіяни плекали протягом усієї історії і яка знайшла своє завершення у формі дегенерації недавнього масового сталінського і сучасного брежневського "селективного" терору.

Якщо йдеться про Україну, то в 1973 році КПУ нараховувала 2 407 667 повних членів і 71 969 кандидатів. Варто тут, між іншим, відмітити, що коли членство цілої КПРС порівняно з 1972 роком зросло з 14 631 289 до 14 821 031, то у випадку КПУ ми маємо не зріст, але спад, а саме з 2 534 561 на 2 479 636.

Пояснень не доведеться далеко шукати: це лише ще одно потвердження вислову про те, що коли в Москві "гострять сокири", то в Києві "відразу рубають голови", а цього разу рубали "шелестівщину", тобто передусім українців.

Який же, до речі, національний склад КПУ? Як це не дивно, але ці дані залишаються засекречені, і радянські довідники дотепер подають лише участь делегатів у партійних з'їздах. Згідно з ними, на 24 з'їзді КПУ в березні 1971 року було 1 642 українців, 624 росіян, 40 інших, тобто 71.2% українців, 27.1% росіян і 1.7% інших.⁷ Звернім увагу, що тут диспропорція між кількістю

7. А. Улянов, "Звіт мандатної комісії 24-ого з'їзду КПУ", *Радянська Україна*, 18 березня 1971, стор. 6.

делегатів і кількістю росіян в УРСР; як відомо, росіяни творять тільки 19.4% населення, але мали аж 27.1% делегатів. У той же час українців є пропорційно менше, бо на 74.9% населення, тільки 71,2% делегатів. Виходило б, що пропорційно в КПУ більше росіян, ніж українців.

За обрахунком Я. Білинського і В. Голубничого, в 1958 році українці становили 60.3%, росіяни 28.2%, інші 11.5% членів партії.

У 1959 році українці нараховували 76.8% населення, росіяни 16,9%, а інші 6.3%. У 1965 році українці становили 64,2%, а росіяни 26,9%; І хоч відсоток росіян у партії супроти українців зменшився, то він ще був вищий супроти кількості росіян в УРСР. Так само було в 1968 р. коли українці становили в партії 65.1%, а росіяни 26,6%. До того треба ще додати, що в промислових і міських центрах відсоткове відношення росіян супроти українців ще більше зростає, і що, як правило, українців перших секретарів областей, контролюють другі секретарі, звичайно росіяни. Слід теж взяти до уваги, що немала частина членів партії, які подають себе українцями, є зрусифіковані і їхня національна свідомість дуже обмежена.

Тим не менше, варто відзначити одночасно факт, що, порівнюючи з минулим, маємо деякий зріст українського елемента в КПУ, зокрема в порівнянні з даними з 17 з'їзду у вересні 1952 року — 59% українців, і з 20 з'їзду в січні 1959 року — 60%. Цим даним відповідали загальні числа: 778 800 членів і кандидатів КПУ в 1952 році і 1 282 500 в 1959 р. Для порівняння із ще дальшим минулим пригадаємо, що під час першого з'їзду КПУ в липні 1918 року українці становили лише 7% (на 4 400 членів і кандидатів); на 5 з'їзді в листопаді 1920 року — 19% (на 42 000); на 9 з'їзді у грудні 1925 року — 40% (на 167 600); на 11 в червні 1930 року — 53% (на 270 100); на 12 в січні 1934 року — 60% (на 469 800) і на 15 у травні 1940 року — 63% (на 636 900).⁸

Вкінці деякі дані про віковий і професійний склад КПУ: за даними про 24 з'їзд КПУ з 1971 року було у віці до 35 років — 619 делегатів, тобто 26%, від 35 до 40 років — 339, або 14.7%; 41-50 років — 920, тобто 39.9%; понад 50 років — 428, або 18.5%. Ціла КПУ мала 16% членів і кандидатів до 30 років, 32.4% від 30 до 40, 27,4% від 40 до 50 і 24.2% понад 50 років.

За даними з того ж часу, 75.6% партійних працювало в "матеріальній продукції", 58.5% це робітники й колгоспники, понад 1 мільйон—інженери й техніки. У порівнянні з 23 з'їздом, кількість

8. Дані взяті з P.J. Potichnyj, ed., *Ukraine in the Seventies*, Mosaic Press, Oakville, Ontario, p. 243, 258 та з В. Lewytzkyj, *Die Sowjetukraine 1944-1963*, Kiepenheuer & Witsch, Koeln-Berlin, 1964, S. 260 і з радянських довідників та преси.

партійних з середньою, нескінченною вищою і вищою освітою зростає з 53,6% до 62,8%.

Серед самих делегатів на 24 з'їзд 1053 було таких, які вступили в партію перед 1956 роком,⁹ 1 032 вступили між роками 1956 і 1965, та 221 вступили вже після 23 з'їзду.¹⁰

Для нас важливий національний, віковий і освітньо-професійний склад КПУ, власне як тло, на якому будуть розвиватися процеси, сприятливі таким чи іншим формам еволюції. Щодо цього корисними для позитивної еволюції та всесоюзного й урсс-івського масштабу є дальший зріст українського елемента в партії і дальший зріст молодшого й більш освіченого покоління. Всі ці три елементи стоять у прямому відношенні до можливостей розвитку "української режимової еволюції", яка в даному випадку тісно в'яжеться з розвитком науково-технічної революції в радянській економіці й освітньо-професійним станом радянського суспільства. Це не значить, очевидно, що зріст українців у партії і прихід освічених молодих людей у керівні кадри партії — автоматично причиняється до скріплення шансів і розвитку позитивної еволюції. Крім загальної структури партії і режиму, які, по своїй природі, не сприяють позитивній еволюції, треба брати до уваги ще такі фактори, як наприклад, русифікацію українських партійних кадрів, їх часто слабу українську національну свідомість, плекання всесоюзного імперіального комплексу, української провінційності і т. п. Також прихід молодшого і краще освіченого елемента не сприяє автоматично позитивній еволюції. Радянська дійсність, як відомо, витворює ґрунт для розвитку конформізму, сервілізму, холуйства, громадської пасивності, страху. Внутрішня партійна обстановка ще тим більше посилює ці елементи сервілізму, сліпої лояльності, обскурантного холуйства і доповнює їх забриханістю, як системою, макіявеллізмом тоталітарного "освіченого" терору і безоглядним грубим прагматизмом. Партійні кадри підбираються якраз за такими, а не іншими кваліфікаціями, але тим не менше і модифікація цих кваліфікацій і зміна самих кадрів є можливі лише через просякання в партію здоровіших елементів, що їх може дати молодше, освічене покоління. І немає сумніву, що в міру емансипації радянського суспільства, мусить "емансипувати" щораз то більше і партія. Цьому сприяє, не зважаючи на всі негативи радянської дійсності, сам характер післяіндустріального суспільства у своєму дальшому розвитку. Як писав Мерле

9. 1946-1955 pp — 525, 1941-1945 pp — 339, 1931-1940 pp — 151, 1918-1940 pp — 31 і перед 1918 — 7.

10. Дані з цит. звіту А. Ульянова, *Радянська Україна*, 18 березня 1971, стор. 6.

Фейнзод, "очевидно, немає жодної гарантії, що майбутні партійні лідери переставляться на вимоги наростаючого індустріалізованого суспільства, або що вони знайдуть творче відношення до великої багатогранності інтересів, які з цього виходять. Вони можуть рішитися все це зігнорувати. І якщо б це справді трапилося, тоді воно скінчилося б їхнім власним упадком".¹¹

Ясно, що цей упадок прийшов би у висліді такого чи іншого революційного вибуху, який аж ніяк не є на руку партії. Тож усвідомлення цього партійними верхами і кадрами повинно сприяти еволюційним реформам.

Постає однак основне питання, не лише наскільки партія і режим, як її виразник, є об'єктивно спроможні еволюціонувати й реформуватися, але й де лежать ті головні елементи й фактори всередині їх, які будуть цьому сприяти.

Вищезгадана М. Гіршовіч правильно пише, що "розріст Левіятана родить нові поділи і конфлікти, властиві всім зорганізованим системам... осягнення монолітності і гармонії суспільного організму не є таке просте". У ньому теж наростає плюралізм, що його "родить супертоталізм, як власне заперечення". А далі: "... механічне підпорядкування господарських і адміністративних одиниць одному диспозиційному осередкові зовсім не елемінує тенденцій до форсування партикулярних інтересів коштом цілості, не забезпечує від самовільної дії поодиноких огнищ, не виключає непередбачених і ненамірених ефектів плянованих рішень".¹² Бо, як пише далі ця авторка, "плюралізація становить немов би другий бік централізації, опертої на розрості влади. Це явище позначається у змінах, які відбуваються в самій структурі апарату правління. Його головні огнища — партія, апарат державної адміністрації, поліція і армія — не тільки стають щораз потужнішими, але й щораз більше взаємно незалежними... плюралізація позначається також у розбіжностях між льокальними осередками і центральною владою, в розбіжностях, які стають тим виразнішими, чим більші вимоги централі, чим більш односторонній приплив дібр і вартостей з периферій до загального "казанця", чим більш проблематичні користі, які з цього виникають для теренової адміністрації..." У висліді, "еволюція Левіятана проявляється в таких політично-устроєвих прикметах: 1. плюралізація структур влади, яка призводить до того, що домінуюча роля одиниці чи дуже вузької керівничої групи частинно обмежується, 2. збільшення ролі державної і теренової бюрократії в стосунку до партійного

11. Merle Feinsond "Roads to the Future", Dilemmas of Change in Soviet Politics, New York and London, 1969, p. 134.

12. М. Hirszowicz, *цитована праця*, стор. 30, 34, 35.

апарату, 3. піддання керівних органів певним інституційним обмеженням, яких обходження, чи тим більше знесення, вимагає скомплікованих процедуральних заходів, 4. обмеження засягу дії політичної поліції і звуження сфери політичної контролю до вибраних секторів і становищ, 5. віддання рішень у певних господарських і адміністративних ділянках нижчим, чи навіть найнижчим огнищам суспільної організації". Авторка робить висновки, що "зміни, про які мова, не становлять ще собою демократизації системи... але вони досить виразні, щоб можна заперечити можливість відходу комунізму від скрайностей Левіятана, що про них була мова раніше".¹³

Варто згадати, що Гіршовіч підкреслює особливо факт, що "суспільний і культурний плюралізм має далі незмінне опертя в національних відмінностях, які в жодній з комуністичних країн не втратили на силі і значенні... і що це в'яжеться передусім з поставанням національної технічної і гуманістичної інтелігенції".¹⁴

Рожер Гароді дає подібну характеристику режиму, пишучи, що "... структура режиму не допускає жодних коректур, жодної зміни політичного курсу на демократичний шлях, а тільки допускає шлях експльоції, або палатної революції, як це сталося з 20 з'їздом КПРС, чи з усуненням Хрущова".¹⁵ Замітимо однак, що коли 20 з'їзд був початком посиленої позитивної еволюції, то усунення Хрущова було дальшим відворотом у напрямі негативної еволюції. Тим не менше, для нас тут важливо ствердити, що всякі того роду експльоції, як їх називає Гароді, тобто зміни керівництва наверху, були зв'язані із зміною політики, яка визначала позитивний, або негативний хід дальшої еволюції. Так було у випадку післясталінського тріумвірату 1953 року (Маленков-Молотов-Берія), діюмвірату 1955 року (Хрущов-Булганін), усунення Хрущовим Булганіна 1958 року, другого посталінського діюмвірату 1964 року (Брежнев-Косиг'їн) і висунення Брежнева на становище генерального секретаря 1966 р. Слід підкреслити, що явище "керівних еволюціоністів" позитивного напрямку в засязі цілого т.зв. соціалістичного бльоку включає не лише Тіта, Нодя, Гомулку й Дубчека, але й Хрущова, хоч його еволюціонізм у певних відношеннях був менш радикальний, чи більш обмежений, принаймні в час його володарювання.

На окрему згадку заслуговує тут справа Берії, який, якщо судити по матеріалам М. Хохлова та деяким іншим даним, став

13. Там же, стор. 37.

14. Там же, стор. 31.

15. Roger Garaudy, *The Turning Point of Socialism*, Fontana/Collins, London, 1970, p. 139.

жертвою не лише Хрущова на спілку з Жуковим, але й того, що ми назвали б "народної політології". Виглядає бо, що на ділі Берія мав заміри піти куди далше по лінії реформ у СРСР, ніж це зробив Хрущов. Зокрема важливими були його намагання ставити в республіках на національні елементи, обмежити русифікацію, збільшити компетенції республік, зреформувати колгоспи шляхом поширення "приватного сектора" і т. п. Інакше: з Берією сталося те, що й з Маленковим, з тією лише різницею, що Маленкова "народня політологія" зробила куди більшим "добродієм", ніж він собі на це заслужив, а Берію — навпаки, недоцінила, пам'ятаючи його лише як сталінського начальника НКВД-МГБ. (Інша справа, невідомо, що зробив би був Берія після захоплення влади, тобто наскільки його реформи були б не тільки формальними, але й фактичними).

Вертаючися до ствердження Гіршович і інших советологів, що всі ці зміни ще в жодному випадку не були демократизацією режиму, (теж у такому сенсі, як це розуміли Сахаров, чи Медведєв), бо "не допускали в жодному випадку можливості існування зорганізованої опозиції і не давали жодних зінституціонізованих гарантій участі широких мас у вирішуванні важливих політичних проблем",¹⁶ треба однак ствердити, що вони творили в 1953-1962 роках — з малими відхиленнями в негати́вний бік — позитивну еволюцію режиму, яка при осягненні певного свого насичення могла б створити передумови для переходу до дальших реформ.

В якому напрямі ці зміни мали б іти? Передусім потрібне є дальше, ніж за часів Хрущова, відвернення від неосталінізму до марксо-ленінського реформізму; допущення дискусій і формування "неорганізованих" фракцій в партії; децентралізація партійного апарату і, зокрема, поширення прав і компетенцій республіканських ЦК з одночасним обмеженням компетенцій Політбюра в Москві; ліквідація терору КГБ і обмеження його компетенцій та вкінці усунення цієї інституції взагалі; припинення демографічної політики, спрямованої на русифікацію неросійських народів; повне залишення культурної політики національним республікам; поширення прав республік і передача компетенцій загальносоюзних міністерств республіканським; переведення економічних реформ у напрямі поширення прав господарників і технократів та поширення приватно-присадибного сектора в сільському господарстві; впровадження і закріплення справжньої соціалістичної легальності шляхом унезалеження судів від партійних і КГБ-івських інструктажів; обмеження, а то й знесення цензури; гарантія людських і громадських прав згідно з

16. М. Hirszowicz, *цитована праця*, стор. 37.

конституціями СРСР і Деклярацією прав людини, що її підписав СРСР; допущення релігійної свободи, включно з поверненням прав українській православній і католицькій церквам; структуральні перебудови в економіці по лінії більшого зросту легкої промисловости для забезпечення населення товарами широкого вжитку; ліквідація партійних і інших спецторгів та інших привілеїв правлячої класи і т. п.

Здійснення цих змін означало б започаткування глибшої позитивної еволюції, яка могла б зумовити бодай частинну демократизацію режиму через допущення формальних фракцій в партії, допущення опозиційної партії, чи партій, впровадження робітничого самоврядування на підприємствах тощо.

Слід тут підкреслити, що всі ці зміни були б не тільки корисні для населення СРСР, але й для самого режиму, бо вони поставили б його на міцні ноги правління, усуваючи всі його структуральні й похідні слабості. Біда однак у тому, що правляча верхівка не хоче зрезигнувати ні в якому разі із своїх монопольних привілеїв, ба навіть піти на їхнє частинне обмеження. Цікаво, що, наприклад, навіть такі очевидні факти, як конечність децентралізаційних реформ для проведення науково-технічної революції, основою якої є компюторизація, режим перевертає догори ногами і пробує сам собі доказати, що ту ж саму компюторизацію можна вжити і для централізації та уніфікації.

Стільки про позитивну еволюцію. Але, як знаємо, зміни в СРСР ідуть і можуть ще далі піти в напрямі негативної еволюції. Які їхні магістралі? Загально їх можна схопити, як продовження неосталінського, брежневського курсу і вкінці перехід від "колективного" до одноособового сталінізму, зріст ролі КГБ і вкінці поставлення КГБ над партією, дедалі більше насичення російського марксизму відкритим великодержавним російським націоналізмом, включно з офіційним проголошенням утвердження російського національного, імперіального політикуму; продовження русифікації і т. д. При цьому можуть бути різні варіації, як наприклад зріст ролі військовиків, чи навіть військова диктатура; військово-поліційна диктатура, марииво якої недавно накреслив Е. Кренкшов, згадуючи про можливе "договорення" між Андроповим і Гречком, партійно-технократична диктатура — із скріпленням ролі господарників і технократів, але в умовах обмеженої науково-технічної революції і без відповідних лібералізаційних реформ.

Які ж позаструктуральні людські й політичні елементи існують сьогодні наверху в Кремлі, які мають безпосереднє чи посереднє відношення до дальших змін у майбутньому?

Р. Медведєв і деякі інші советологи в СРСР і на Заході схильні

думати, що тепер у Кремлі є три основні впливові групи: а) "неосталіністи" на чолі з Сусловим, який втішається підтримкою таких інтелектуальних "величин", як Трапезніков, Ягодкін і інші та якого теж підтримував Шелепін і Семічастний, б) "стабільники", які хочуть вдержати status quo — Брежнев, Андропов, Гречко, Громико, Косигін і інші з Політбюра та з-поза нього, в) "технократи" і молодші спеціалісти з інших ділянок, які всупереч двом попереднім групам є наставлені на дальші модифікації і реформи в позитивному напрямі. Надія всіх "еволюціоністів" лежить власне на цій третій групі, на яку, до речі, мусить опиратися верхівка, як на фахівця і "переемника" правління в майбутньому, під умовою, очевидно, що вони закріплять за собою час належну політичну владу. В загальному існує переконання, що в міру дальшого розвитку науково-технічної революції і дальших ускладнень всередині СРСР, ця третя група має шанси виплисти наверх. Не треба теж виключати, що і в теперішньому Політбюрі і Секретаріаті ЦК, чи і в ширшому ЦК і уряді вже є, або знайдуться люди, які в силу обставин не лише побачать безглуздість дотеперішньої політики, але й відважаться повернути до здорових еволюційних традицій. Чейже навіть за часів Сталіна, в 1947 році Андреев, член Політбюра, відповідальний за сільське господарство, в обличчі тодішнього стану, відважився запропонувати Сталінові реформу, яка включала передання користування колгоспною землею малим колективам селян, а два роки пізніше не менш далекойдучі зміни в сільсько-господарчій політиці висунув тодішній голова держпляну СРСР Вознесенський (за що його Сталін розстріляв).

Якщо ж ідеться про передумови і шанси для позитивної еволюції "українського радянського режиму", то вони, самозрозуміло, залежать в першу чергу від еволюційних тенденцій в Кремлі. Напрямок і засяг останніх автоматично визначає розміри такої, чи іншої еволюції в Києві. Сам же український потенціал у цьому можна міряти лише певними подіями і процесами недавнього минулого, які і накреслюють загально контури і масштаби майбутньої позитивної еволюції в оперті на кожно-часний український елемент у партії та його характер. І в цьому не можна поминути справи П. Шелеста та всього того, що діялося довкола нього в 1972 році й раніше. Пригадаймо, що майже цілий 1971 рік Шелест разом з Овчаренком і іншими партійними "босами" присвятили на атаки "буржуазного націоналізму", але в той же час вони були, як писав *Український вісник* речниками "ліберально настроєних керівних партійних кадрів на Україні...". Про їхні впливи свідчить, до речі, з'ясування в тому ж *Українському віснику* про ліквідацію "шелестівщини", де читаємо:

Проводити одномоментну масову чистку ліберально настроєних керівних партійних кадрів на Україні, які очолював П. Шелест, кремлівські господарі не наважилися. Це могло б викликати небажані наслідки, адже П. Шелеста підтримувала більшість Перших секретарів обкомів, серед котрих тільки три були явно вороже настроєні: Донецького — Дехтярьов, Івано-Франківського — Добрик, Дніпропетровського — Ватченко. Всіх антишелестівців очолював Щербицький.

Ситуація для Москви ускладнювалася ще й тим, що П. Шелеста, як члена московського Політбюро, підтримували ряд партійних керівників у національних республіках, зокрема в Грузії, Молдавії та інших...¹⁷

На тлі всього вищесказаного, визначати шанси позитивної еволюції у формі конкретних передбачувань для майбутнього було б, очевидно, звичайною футурологічною спекуляцією. І таких завдань не слід тут ставити. Нам ішлося радше про ствердження й накреслення самих структуральних і похідних, людських і інших потенцій та передумов для позитивної еволюції в обох аспектах — всесоюзному і урсу-івському. І з цього погляду, немає сумніву, що вони існують, до речі, так само як і існують тепер конкретні умови і далші передумови для негативної еволюції у формі посиленої стагнації і петрифікації сучасного неосталінського режиму. З погляду сьгоднішнього дня треба сподіватися продовження негативного еволюційного курсу на найближчий час, ба навіть його дальшої інтенсифікації, хіба що цьому перешкодила б відповідна нагла персональна переміна нагорі в разі відходу Брежнева чи його наступника. Хоч, що правда, Кренкшов твердить, що навіть прихід когось з Політбюро, чи з-поза нього після Брежнева (він найбільше ставить на Долгіха) не змінить в основі брежневської політики.

Тим не менше, ми схильні думати, що за якийсь час, після певного періоду негативної еволюції, з відповідними змінами наверху розгорнуться шанси для розвитку позитивної еволюції, зокрема після того, як загостряться ще більше внутрішні протиріччя в усіх ділянках державного життя. Це загострення буде раз-у-раз зростати при дальшому розвитку технічно-наукової революції, дальшому зрості суспільної і національної емансипації народів з одного боку, і дальшій стагнації та застиглості неспівмірного до тих процесів реакційного політичного режиму. А передусім внаслідок дальших віково-кадрових, освітньо-професійних і соціально-політичних перемін і процесів у самій

17. *Український вісник*, вип. 7-8, Балтимор, Смолоскип, 1975, стор. 114.

партії, під тиском власного суспільства і чужих впливів, ідейно-програмових, економічно-політичних і навіть дипломатичних, (але не тих з арсеналу кіссенджерівської розрядки).

Це ще однак зовсім не означає, що такі позитивні еволюційні зміни були б справжньою демократизацією, чи лібералізацією режиму, або що вони доконечно мусіли б у них перетворитися.

АКЦІЯ ФРАНЦУЗЬКИХ МАТЕМАТИКІВ НА ОБОРОНУ Л. ПЛЮЩА

Уже понад два роки французькі математики борються за звільнення з психіатричної тюрми в Дніпропетровському Леоніда Плюща. Комітет був заснований свого часу з мотивів професійної солідарності, коли заарештували двох радянських математиків: Шихановича і Плюща. Ініціатива вийшла від групи математиків на чолі з проф. Л. Шварцом та асистентом П. Бруе, які вже раніше виступали на оборону радянських політичних в'язнів. Рух швидко охопив всі університети Франції, при тому людей різних поглядів; між ними переважна більшість — професори лівої орієнтації. Комітет математиків видав кілька чисел добре удокументованих бюлетенів і поширив їх у цілому світі. В наслідок цієї акції Міжнародний конгрес математиків у Ванкувері влітку 1974 року став нагодою для організованого вияву міжнародної акції математиків на захист Плюща. Шихановича тим часом уже звільнено. Вся акція була сконцентрована на звільненні "українського математика Плюща". Комісія організувала декілька вдалих пресових конференцій, опублікувала кореспонденцію з радянською амбасадною в Парижі, кілька разів вислала делегації до амбасади для особистої передачі домагань. Проф. Г. Картан, сеньйор і гордість французької математики, виступив з окремою статтею на оборону Плюща в *Le Monde* (28 грудня 1974). Англійські, американські, канадські, німецькі, італійські, японські математики висловили теж протести в цій справі.

23 жовтня 1975 року Комітет математиків організував величезний мітинг у репрезентативній залі "Мютюаліте" в Парижі. Ініціативу підтримали організації психіатрів, правників, усі профспілки, крім комуністичної СЖТ, соціалістична партія, а з українського боку "Молоді приятелі України" — ОУМФ з Парижу.

Мітинг пройшов дуже вдало. Понад 5 тисяч університетської молоді й іншої публіки виповнили велику залу. При вході роздавано багато документів про Плюща, про діячів опору в СРСР, між ними й українських. Зокрема українська молодь з різних організацій одно-стайно включилася в цю маніфестацію. Промовляли, крім математиків, лікар Фердьер, експерт при трибуналах від імени французьких психіатрів, М. Текстье від спілки суддів, Д. Таддей від соціалістичної партії, а далі представник англійських психіатрів, представник італійських математиків, одна із керівників Міжнародної амністії у Франції, від Ліги прав людини і т. д. Над трибуною величезний напис: "Звільнімо Плюща, Буковського, Глузмана" — з їхніми портретами. З коротким словом виступив Віктор Некрасов. Зачитано слово від "Молодих приятелів України", в якому згадано, що десятки інших українців

чекають на подібну оборонну акцію. "Бомбою" між промовами була заява представника шкільних профспілок ФЕН Люї Астра, який указав на "порожні крісла" на трибуні, призначені для Комуністичної партії Франції та СЖТ, бож вони недавно опублікували хартію свобод у майбутній соціалістичній Франції: скандал для всіх традиційних лівих інтелектуалів. Проф. Шварц, закриваючи мітинг, заявив, що акція за Плюща не припиниться до його звільнення. Ліва молодь гучно заспівала "Інтернаціонал" з піднятими кулаками. (З цього приводу дехто з українського середовища робив зауваги, мовляв, он вони які. Ніби ліві кола не могли б щиро боротися за демократичні права або що не варто з ними ставати в одному фронті боротьби. Виходило б, що демократія кінчається десь довкола політичного центру або спільна боротьба означає ідеологічну ідентифікацію. Питання, гідні уваги в українській політичній дійсності).

"Бомба" мітингу мала свій відгук: 25 жовтня *Юманіте*, орган КП Франції, боронилася аргументом, що не має брати лекції демократії від когонєбудь, і якщо (?) виявиться, що Плющ є безпідставно караний, то вона стане на його оборону. Це вже був дальший крок в успішній акції Комітету математиків. Радянський бастион у Франції капітулював.

Сьогодні, коли пишуться ці рядки, місяць після мітингу, *Ле Монд* (30 листопада) повідомив, що дружина Плюща одержала пропозицію від ОВІР-у подати прохання на виїзд до Ізраїлю. Це, очевидно, ще не кінець, навпаки, це початок труднощів у радянських умовах. Після таких прохань можна одержати нові "строки" або можуть ув'язнити інших осіб. Радянське право і радянська "гуманність" вже не одну несподіванку влаштували світові, і своїм поклонникам у тому числі. Думаємо, що Комітет математиків не робить собі легких ілюзій щодо цього, але можна сподіватися, що досвід з радянської діалектики вестиме їх до перевірки обіцянок на ділі.

Найважливішим у цій боротьбі за звільнення Плюща є те, що вона ілюструє на точному й навіть дещо ізольованому прикладі, але з тим більшою гостротою, що недовір'я до радянських гасел та непоступлива наполегливість у протесті проти свавілля сьогодні вже захитує західні радянські ортодоксальні кола, і всупереч "коекзистенції" й "відпруженню" вона своїм шляхом буде штурмувати імперію Гулагу.

К. М.

Міжнародна хроніка

Р. К.

■
Український журналіст Вячеслав Чорновіл (колишній редактор молодіжних передач для львівського телебачення, а сьогодні політичний в'язень), — був нагороджений британською журналістичною премією Томаліна. Премію Томаліна надає лондонська газета *Таймс* визначним журналістам за їхню мужність і старання представити читачам правдиві факти. У репортажі про нагородження Чорновола премією сказано: "Він застосовував журналістичну здібність, щоб виготовити клясичний приклад дослідного журналізму" (*Таймс* з 14 грудня 1975). Мова йде про його збірник матеріалів *Лихо з розуму* про арешти і суди в Україні в 1965-66 рр.

■
11 грудня французьке телебачення висвітлювало зроблений таємно в СРСР фільм про жахіття радянських концтаборів. З цього приводу французька компартія публічно заявила, що коли цей фільм дійсно представляє життя в концтаборах СРСР, то "це викличе глибоке здивування і формальний засуд" з боку ФКП. Коментатор фільму підкреслив під час висвітлення, що в таборах СРСР перебувають політичні в'язні. ФКП заявила: "Це твердження набирає особливої ваги, бо дійсно в СРСР відбуваються судові процеси проти громадян за їхні політичні погляди".

■
Німецький відділ Міжнародної Амнесії видав при кінці 1975 року збірник документів з радянських концтаборів, у якому, між іншим, знаходиться ряд документів, що їх написали українські політв'язні. В збірнику поміщено інтерв'ю з в'язнями 35 Пермського табору, звернення Вячеслава Чорновола до президента США Дж. Форда, лист о. Василя Романюка до Всесвітньої Ради Церков у Женеві й ін. Збірник приготувала 88 група Міжнародної Амнесії.

■
У німецькому видавництві "Блешке Ферляг" появилася вибір поетичної творчості сучасного українського поета Ігоря Калинця в перекладі на німецьку мову Анни-Галі Горбач та Катерини Горбач п. з. *Bilanz des Schweigens (Підсумовуючи мовчання)*. У збірку ввійшли поезії з усіх відомих циклів поета: *Вогонь Купала*, *Відчинення вертепу*, *Звернення зі стін* та *Підсумовуючи мовчання*. Як відомо, Ігор Калинець тепер перебуває в Пермському концтаборі ч. 35.

■ 11 грудня 1975 року Єлена Боннер, дружина російського академіка й Нобелівського лауреата Андрея Сахарова, відчитала Нобелівську доповідь її чоловіка в Осльо (Норвегія). Уривки з цієї доповіді друкувалися в газеті *Нью-Йорк Таймс* 13 грудня. У доповіді Сахарова, між іншим, сказано: "Мир, поступ, людські права — ті прагнення є невідлучно пов'язані. Неможливо осягти одне, ігноруючи інші два... В Радянському Союзі сьогодні знаходяться тисячі людей переслідуваних за свої переконання, за віровизнання, за читання літератури, яку держава не визнає... Нам потрібна реформа, не революція. Нам потрібне плюралістичне суспільство".

■ Після ухвалення антисіоністської резолюції в Генеральній Асамблеї ООН загальна публічна опінія в США засудила цю резолюцію, як продукт надмірних впливів бльоку СРСР, арабських і африканських держав. Відповідь на резолюцію написав відомий американський ліберал І. Ф. Стівн у газеті *Нью-Йорк Таймс* з 23 листопада 1975 р. У статті "Сіонізм і мир" він пише: "Ані в Ізраїлі, ані в окупованих територіях не можна порівнювати долі арабів, що живуть під зіркою Давида, з долею євреїв, що жили під свастикою. Араби досі мають більше право висловлюватися, ніж українці в Радянському Союзі; їх краще трактують, ніж азіятів і білих у деяких частинах вільної Африки, і вони не є тероризовані так, як євреї в Сирії і Іраку...".

■ У першій половині грудня 1975 року відбувся VII з'їзд Польської об'єднаної робітничої партії у Варшаві. 7 грудня до столиці Польщі прибула радянська делегація на чолі з Л. Брежневим. Серед членів делегації були: перший секретар ЦК КПУ В. Щербицький і перший секретар ЦК КП Литви П. Грішкявічус. З'їзд відкрив 8 грудня перший секретар ЦК ПОРП Едвард Герек промовою, в якій, між іншим, сказав: "У процесі динамічних соціально-економічних змін у праці для зміцнення соціалістичної Польщі, її місця в Європі і значення у світі, поглибилася єдність нашого народу. Вона є головним джерелом нашої сили, основною передумовою дальшого успішного розвитку соціалістичної батьківщини. Від імені з'їзду і від імені всієї партії висловлюю вдячність польській робітничій класі, польському народові, інтереси і сподівання яких виражає партія...". Наступного дня на трибуні ПОРП виступив Л. Брежнев, висловлюючи трохи інакші погляди: "Соціалізм зближує народи, з'єднує їх в єдину сім'ю, яка живе за законами і нормами соціалістичного інтернаціоналізму... Соціалістична співдружність — це добровільний союз рівноправних, суверенних і незалежних держав... це союз зовсім нового типу, який спирається на

неминушу єдність позицій і дій, що дає додаткову силу кожному з його учасників для розв'язання національних завдань...”.

10 грудня В. Щербицький і П. Грішкявічус виїхали до Лодзі, де Щербицький виголосив промову, в якій він ні разу не згадав, що він з України, перший секретар ЦК КПУ, а тільки, що він “представник радянського народу”.

Американська газета *Кріцен Сайенс Монітор* з 21 листопада 1975 року повідомила, що Радянський Союз уперше відкрито виступив в оборону Індії в її конфлікті про кордони з Китаєм. Виступ СРСР в користь Індії відбувся в Москві 6 листопада 1975 року. Під час бенкету з нагоди 58 річниці жовтневої революції радянський представник заявив, що СРСР оборонятиме свої державні інтереси, як і інтереси своїх альянтів проти намагань ревізії кордонів. Китайський представник вийшов демонстративно з цього бенкету. У жовтні 1975 року дійшло до збройних ударів між китайцями й індіями на кордоні, де вбито 4-ох індійських вояків.

Британський тижневик *Де Економіст* з 15 листопада 1975 року повідомляє у зв'язку з найновішими радянсько-югославськими конфліктами, що Югославія врешті почала відкрито називати СРСР, як інспіратора антитітовських “комінформістичних” груп в Югославії. Згідно з інформаціями цієї англійської газети, югославські урядові чинники проголосили, що вони тримають під арештом полковника Влада Дапчевіча, головного організатора прорадянських, антитітовських сил. Дапчевіч зник з готелю в Букарешті в серпні м. р.

Словник художників України.

СЛОВНИК ХУДОЖНИКІВ УКРАЇНИ. Головний редактор М.П. Бажан. Головна редакція Української Радянської Енциклопедії при Академії Наук Української РСР. Київ, В-во УРЕ, 1973. 272 стор.

Словник художників України, видання Української Радянської Енциклопедії при Академії Наук УРСР, вийшов з друку в Києві 1973 року і був передбачений як доповнення до шеститомної *Історії українського мистецтва*. Дбайливо оформлений *Словник*, який включає велику кількість репродукцій, деякі в кольорах, є одним з краших видань останніх років на Україні, в основному як довідник про мистецьку діяльність близько 2 500 осіб від початків Київської Русі по сьогодні. Книга включає гасла про мистців із різних галузів мистецтва, включно з декоративним, народним та архітектурою, як також про важливіших мистецтвознавців. Тому що інформації подані в поіменних гаслах, *Словник* не включає багато з раннього мистецтва, як наприклад, скитського та іконопису невідомого авторства.

У загальному, в гаслах мало інформацій про характеристики праць мистців та авторів. Інформації часто зведені тільки до біографічних даних, назв мистецьких творів чи публікацій та тут і там включають бібліографії. Із списків творів можна довідатися дещо про тематичне зацікавлення мистців, як у випадку Олени Кульчицької, в працях якої переважала українська тематика. З погляду цілоти матеріалу, репродукції в *Словнику* збалансовано підібрані, бо включають значну кількість передрадянських творів, як також зразки народного та декоративного мистецтва. В такому підході соціалістичний реалізм не переважає з такою монотонністю, як це помітно в багатьох публікаціях останніх років на Україні. До речі, редактори *Словника* зазнали гострої критики в *Образотворчому Мистецтві* за те, що не помістили більше радянських мистців.¹

Стислий формат *Словника* трохи обмежує політичні дискусії та "клясові" оцінки мистецтва, як також традиційні коментарі про "формалістичні" напрямки. Хоча упорядники *Словника* заявили в передмові, що "формалістичним" течіям дано "клясову, партійну оцінку", однак такої оцінки відносно мало. (Ця "об'єктивна" позиція редакції книги також зазнала критики в *ОМ*).²

1. *Образотворче Мистецтво*, Київ, 1974, 5, стор. 31.

2. Там же.

Мабуть, стислий формат *Словника* був найкращою розв'язкою щодо соціалістичного реалізму, коли взяти під увагу стилістичні подібності цього напрямку, бо в ньому дійсно дуже мало індивідуальних характеристик. Як приклад, можна подати кольорову репродукцію праці одного з найвидатніших сучасних радянських малярів, Миколи Глуценка, яка віддзеркалює зацікавлення дуже стандартним та перестарілим імпресіоністичним світосприйманням (стор. 56). Однак формат базований головню на біографії та списку творів є невдалий у випадку передрадянських, ранніх радянських та нерадянських мистців, творам яких питомі унікальні характеристики. Деякі завваги були б доцільними в гаслі про російського маляра Михайла Врубеля (стор. 49), який працював якийсь час на Україні та був впливовим на розвиток дуже специфічних характеристик у творах українських та російських кубістів. Порівняння гасел *Словника* з гаслами еміграційної *Енциклопедії Українознавства* виявляє вичерпніші інформації в останній, де подано важливіші характеристики творів поодиноких мистців. Наприклад, *ЕУ* подає суттєву аналізу творчості Миколи Ге³ (якого часто вважають російським малярем), а в *Словнику* читаємо тільки біографію, дуже загальні інформації та список творів цього важливого мистця.

Стисло інформативний формат *Словника* зокрема невдалий для відрізнення важливіших від відносно незначних мистців. Таке зрівнювання мистців є особливо неправильним тому, що малоцікаві радянські мистці представлені так само, як дуже важливі ранні мистці. Наприклад, гасло про Алімпія (стор. 9) коротше від гасел про багатьох незначних радянських пейзажистів. Тож важливість найкращих українських мистців, як Володимира Боровиковського (в *Словнику* він згаданий як "український та російський" мистець, стор. 33) та Дмитра Левицького (згаданий як "російський та український" мистець, стор. 130), які були впливовими на розвиток російського мистецтва, майже не вказана і зникає у менш вагомій інформації. Між іншим, згадки про національність, зокрема у випадку незначних мистців, є рідкісні в *Словнику*. Також немає оцінки мистецької творчості Івана Рутковича (стор. 199) та Самуїла (стор. 203), хоч при останньому є згадка, що його ікони "високо цінувалися в Москві". Про Івана Федоровича (Федоров в *Українській Радянській Енциклопедії*),⁴ графіка та засновника книгодрукування, немає жодної згадки.

Уже сама кількість інформації в *Словнику* вказує на жваву мистецьку діяльність, особливо в Києві та Львові в 17-му та 18-му століттях. Однак, автори гасел недостатньо підкреслюють важливість

3. *Енциклопедія Українознавства*, том 2, Париж-Нью-Йорк, Наукове Товариство ім. Шевченка, 1955-1957, стор. 473.

4. *Українська Радянська Енциклопедія*, том 15, Київ, Головна редакція УРЕ, 1964, стор. 223.

українського барокко, який мав дуже особливі характеристики і був впливовим в інших країнах, включно з Росією. Наприклад, у *Словнику* не вказано, що Іван Зарудний (згаданий як російський архітект, стор. 88) впровадив козацьке барокко в Москві. Про важливу ролю гетьмана Івана Мазепи, як патрона українського барокко, також не згадано в *Словнику*. Тільки посередньо та на підставі репродукцій можна відчути питомість та безперервність українських мистецьких традицій. Такі особливості українського мистецтва найбільш наявні в репродукціях архітектури та народного мистецтва.

Словник включає значну кількість гасел про неукраїнських (головно російських) мистців та мистецтвознавців, діяльність яких була пов'язана в якійсь мірі з розвитком українського мистецтва. В результаті, в *Словнику* знаходиться майже кожний важливий російський мистець, який студював на Україні, намалював український красвид, або навіть архітект, який представив пляни на якийсь будинок на Україні (як Аврам Мельников, стор. 149). Велика кількість гасел про неукраїнців переоцінює їхню ролю в історичному розвитку українського мистецтва та неправильно наświetлює залежність українського мистецтва від російських мистецьких традицій. До речі, в *Словнику* є багато згадок про впливи російських мистців на українське мистецтво, однак впливи великої кількості українських мистців, які перебували в Росії (і яких — наприклад, Левицького та Боровиковського — деякі джерела вважають росіянами) на російське мистецтво не вважається впливами, а частиною російських мистецьких традицій.

Словник не включає великої кількості українських мистців, які були учасниками деяких важливих мистецьких напрямків початку 20 століття, коли в мистецтві було особливо багато експериментування. Про основоположника конструктивізму Володимира Татліна немає окремого гасла, хоча його прізвище згадано декілька раз у гаслах про інших мистців. Навіть західні автори, як Камілля Грей, яка пише, що Татлін "виріс у Харкові та був українець",⁵ оцінюють його важливу ролю в історії світового мистецтва. Основоположника супрематизму та також дуже впливового мистця в розвитку світового мистецтва, киянина Казимира Малевича автори *Словника* взагалі не згадують.

Розбіжність між *Словником* та нерадянськими українськими мистецькими джерелами в питанні національності багатьох мистців залишається проблемою, яка покищо є відкритою для істориків мистецтва. Деякі нерадянські українські джерела вважають Іллю Репіна українцем, але в *Словнику* сказано, що він росіянин (стор. 193). У *Словнику* немає згадки про Михайла Ларіонова та Володимира і Давида Бурлюків, яких нерадянські українські джерела також уважають українцями. Зокрема шкода, що в *Словнику* немає нічого про велику

5. Camilla Gray, *The Great Experiment: Russian Art 1863-1922*, New York: Harry N. Abrams, Inc., 1962, p. 140.

кількість авангардніших сучасних українських мистців, твори яких на Заході найкраще представлені в *О Кантаро*.⁶

Хоча в *Словнику* є випадкові згадки про впливи таких напрямків як кубо-футуризм, супрематизм та футуризм на деяких мистців, репродукції включають тільки менш відважні зразки таких впливів. У небагатьох репродукціях можна помітити деяке зацікавлення кубізмом, але воно невеличке. Як правило, репродукції авангардніших мистців подано з їхніх консервативніших творів. У випадку Олександра Архипенка впорядники не вибрали твору, який ілюстрував би новаторське трактування простору, а консервативнішу "Анжеліку" (стор. 13). Олексій Грищенко також представлений одним із його менш новаторських краєвидів (стор. 67). Такий підхід особливо турбує у випадку Михайла Бойчука, якого школу "бойчукістів" автори згадують (стор. 30), однак репродукція є з надто стриманої, пізньої картини (стор. 28). При цьому автори зазначають, що його раніші твори були відірвані "від сучасності" (стор. 30). Набагато цікавіші репродукції творів авангардніших мистців 20 століття можна побачити в західних джерелах, як у вже згаданій книжці К. Грей, в якій особливо багато праць Татліна та Малевича.

Шкода, що автори *Словника* не помістили більше гасел про важливіших українських мистців, які жили або живуть на Заході. Хоч гасло про Архипенка належить до кращих, з деякими натяками на характеристики його творчості, все ж воно повинно бути вичерпніше, коли взяти під увагу важливість цього мистця в розвитку сучасної скульптури. Крім уже згаданого Грищенка, в *Словнику* є також гасло про Василя Кричевського, однак з зауваженням, що 1943 року "тяжко хворого, родичі вивезли К. за кордон" (стор. 121).

Як помітно з репродукцій у *Словнику*, найцікавішою ділянкою сучасного мистецтва на Україні є графіка. Це, мабуть, тому, що в графіці є можливість свобіднішого трактування тематики, а тим самим у ній краще проявляються індивідуальні характеристики мистців. У цьому жанрі дозволяється більше відхилення від приписаних канонів соціалістичного реалізму, які унапрямяють спосіб вислову в малярстві та скульптурі.

Виходить, що автори *Словника* найпевніше почувуються щодо народного та прикладного мистецтва, яким відведено багато місця в книжці і де також помітне свобідніше трактування тематики. У цих мистецьких ділянках, зокрема в декоративному розписі, вишиванні та килимарстві працює особливо багато жінок. Часто декілька членів родини виконує подібні твори, або і є співавторами поодиноких праць та ремесло їхне передається з однієї генерації до другої.

Крім недоліків *Словника*, особливо недостатнього обговорення

6. O Cântaro Tradução: Wira Wowk, revisão: Aila de Oliveira Gomes, Rio de Janeiro: Companhia Brasileira de Artes Gráficas, 1973.

характеристик мистецьких творів, непослідовності, а часом і неясності у визначенні національностей мистців та пропущення деяких важливіших із них, він є цінним довідником про українське мистецтво, з якого повинні користати не тільки знавці, але також загальні читачі.

Аркадія Оленська-Петришин

Україніка в збірнику Польської Академії Наук

З 15 статей, умічених у збірнику, 6 з українською або українсько-російсько-білоруською тематикою в її зв'язку з польською культурою, 3 — з білоруською, 6 — з російською. Нижче подаємо огляд статей, що нас цікавлять, з короткими даними про їх авторів.

Базилі Бялокозовіч (1932), доктор, доцент Варшавського університету, керівник Лябораторії східнослов'янських літератур Відділу слов'янознавства Польської академії наук (ПАН). Працює над проблемами російської літератури 19 віку.

Його стаття "Польсько-східнослов'янські літературні взаємини як проблема дослідів" (стор. 7-49) починається статистичними даними про появу перекладів у Польщі з російської літератури, а в СРСР з польської. Піонером студій над польсько-російськими літературними зв'язками під цю пору в Польщі є М. Якубец. Головна проблема в його працях — взаємовпливи цих літератур. І відразу ж впадає в око вельми знайома фраза, — обов'язкова в СРСР: Польські русисти довели, що літератури польська і російська, хоч цілком відрубні і різнорідні, мають багато спільних прикмет, що підтверджують спорідненість обох народів..." (Он воно як!).

У гіршому стані досліди над польсько-українськими літературними взаєминами. Мабуть, це залежить від позему польської україністики. М. Якубец, підсумовуючи досліди над україністикою в Польщі за останню чверть століття, вказав, що ледве п'ять цілком зрілих науковців досліджують українську літературу, і то переважно побіч інших головних зацікавлень. Щойно від 70-их років починається поживавлення студій з історії української літератури. Доказом цього є між іншим тематика докторських і габілітаційних праць, як також статті в журналі *Славіка орієнталіс*. (На жаль, останні числа заповнені російською проблематикою. А нещодавно змінено склад редакції. Замість М. Якубеца, гол. редактором став Б. Бялокозовіч. Останнє число журналу цілковито присвячене М. Шолохову. — (Прим. наша).

Далі автор переходить до теоретичних міркувань про значення порівняльного літературознавства. Він вважає, що порівняльні досліди з літературознавства мають велике значення для молодих і запізнілих літератур, які в прискішеному темпі використовують досягнення старших і більш здиференційованих та з більшою традицією літератур. За концепцією і термінологією О. Флякера (*История национальной литературы и сравнительное литературоведение*, "Слявіка Словака", 1967), українську літературу, як і більшість слов'янських літератур, треба зарахувати до "неправодавчих літератур". З цим поглядом автор статті не погоджується, бо вважає, що на ґрунті різних слов'янських літератур постали деякі напрями в т. зв. "праводавчих літературах". Автор згідний з словацьким літературознавцем Діонісієм Дюрішином з Братіслави, який вважає, що є більш і менш диференційовані літератури. Дюрішин, обговорюючи відношення менш здиференційованих літератур до цілого європейського літературного процесу і порушуючи проблему т. зв. прискішеного розвитку деяких молодих літератур, каже, що постання нових вартостей залежне не лише від особливостей середовища чи літературної традиції, воно також є об'єктивною можливістю прийняття і внутрішнього перетворення топологічно тотожних імпульсів інших літератур, які опісля в наступних структурах народних літератур мають змогу співдіяти в постанні нових якостей. Автор має на увазі польську і російську літератури, які впливали на українську літературу, але не перекреслювали її оригінальності, її національного характеру і власного обличчя. Так, українська література, зарахована до менш здиференційованих літератур, завдяки впливові більш здиференційованих літератур, передусім російської і польської, прискішила свій розвиток, а через зв'язки з традицією народу і фольклором, себто через свою національну специфіку, внесла до загальної літератури свій власний вклад загальнолюдської вартости. Автор весь час звертає увагу на те, що в Польщі рішуче замало приділяється уваги порівняльним студіям над польською, російською, українською і білоруською літературами. Також немає докладнішої студії з проблем білінгвізму письменників. Появилася праця Ришарда Лужного *Пісаже кренгу Академії Київско-Могілянської, а література польська. З дзююф звонзкуф культуральних польско-всходньославянських XVII-XVIII вску у Зешити наукове Університету Ягельонського* (ч. 142, Краків, 1966), в якій розглядається двомовна творчість українсько-руських авторів з кола Києво-Могілянської Академії. Праці над такими проблемами автор вважає за конечні для зрозуміння суті і змісту польсько-східньослов'янських культурних взаємин. У Києві вийшла антологія *Українською музою надхнені. Польські поети, що писали українською мовою* (Київ, 1971, вступна стаття Р. Кирчева).

Автор докладно перераховує дослідників польсько-українських літературних проблем, закликає до зацікавлення цими проблемами.

Довше зупиняється на аналізі російсько-польських літературних взаємин, а також білорусько-польських.

Щоб уникнути небезпеки поверхової реєстрації й інтерпретації фактів, Бялокозовіч радить, згідно з вимогами марксо-ленінської методики, брати до уваги весь комплекс явищ, бо лише тоді можна довести наявність взаємозв'язків. Польський дослідник повинен пам'ятати слова Адама Міцкевіча, який у доповідях про слов'янські літератури в Парижі казав, що Україна в добу романтизму була місцем зустрічі польських і російських поетів: "Та окраінна земля стала ареною, на якій польські й російські поети: Зальський, Пушкін, Рилєєв, Гошинський — оспівували тих самих героїв".

Влодзімеж Починайло (1939), докторант Інституту русистики Вроцлавського університету. Тема дисертації — *Петро I і Петербург у творчості Міцкевіча, Пушкіна і Шевченка*. Його стаття "Сон" Шевченка та міцкевічівська і пушкінська візія Петербургу (стор. 107-137) присвячена аналізу вступу до третьої частини *Дзядів* Міцкевіча, *Мідного вершника* Пушкіна і поеми *Сон* Тараса Шевченка, Спочатку автор згадує дослідників, що порівнювали ці твори в аспекті літературному, мистецькому й історичному; далі обговорює питання взаємовпливів цих поетів, а також аналізує відтворення кожним з них Петербургу, його життя, а головне царський двір і образ самого царя.

Сон — твір на той час винятковий не лише в українській, а й у російській літературі. Це перший сатиричний твір, в якому Шевченко звертається безпосередньо до актуальних проблем свого часу — політичних, національних і суспільних; це й зближує його поему з Міцкевічем і Пушкіном, Міцкевіч і Пушкін, коли писали названі вище твори, мали по 34 роки; Шевченко написав *Сон* — у 30. Усі три вже мали за собою певний літературний стаж. Аналізуючи ці три твори, автор посилається на студії своїх попередників і стверджує, що Пушкін оспівує Петербург часів Катерини II й Олександра I, а Шевченко й Міцкевіч дали сатиричний образ Петербургу Миколи I. В їх інтерпретації Петербург є не так осередком цивілізації й культури, як зненавидженого деспотизму. У переконанні обох поетів Петро I не заслуговує на пошану, навпаки, він є втіленням бруталного панування, символом жертв багатьох народів. Автор замислюється над питанням, чи Шевченко мав право саме так представляти Петра I і, наводячи думки інших авторів, стверджує, що так — мав повне право! Аналіза трьох згаданих творів виявила, що всі вони по-різному зрозуміли й відобразили ту саму історичну дійсність. Збіжність деяких картин і характеристик Петербургу і Петра I не випадкова: це пункт, на якому перетинаються лінії їх світогляду. Ця збіжність при тому не виключає оригінальності творів, цілком зрілих, таких, що становлять істотну частину ідейного й мистецького дорібку кожного мистця.

Ельжбета Вісьневська (1931), ад'юнт відділу слов'янознавства Польської академії наук, авторка книжки про письменницьке мистецтво Михайла Коцюбинського (1973) і статей про українську літературу і про українсько-польські літературні взаємини.

У статті *Василь Стефаник і Станіслав Пшибишевські* Е. Вісьневська дуже темпераментно стверджує, що в розробці українсько-польських літературних взаємин українські літературознавці й досі не представили правдиво й в усій повноті впливи польського середовища і польських письменників з групи "Молода Польща" з програмовим керівником її С. Пшибишевським на творчість Василя Стефаника. На перший плян вона висуває власне відносини Стефаника з Пшибишевським і намагається довести, що погляд українських літературознавців на ідейну і мистецьку зрілість Стефаника не обґрунтований, бо вони надто легковажать впливи на нього Пшибишевського, без якого не постали б ні *Кам'яний хрест*, ні *Кленові листки*. Здається, що ці твердження авторки надто тенденційні і не дуже обґрунтовані. Впливи, звичайно, незаперечні, але не аж такі великі, як уявляються авторці.

Дарія Сіяк

Де починається централізм

ХРЕСТОМАТИЯ ПО ДРЕВНЕРУССКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ. Составили М. Е. Федорова, Т. А. Сумникова. Издание 2-е, исправленное. Допущено Министерством высшего специального образования СССР в качестве учебного пособия для студентов нефилологических специальностей гуманитарных вузов. Москва. Издательство "Высшая школа". 1974. Ст. 263. Тираж 30.000.

Як звичайний студентський підручник, ця книжка не заслуговувала б на нашу рецензію, якби не тенденція, якою вона просякнута.

Тенденція ця — інкорпорувати ранню українську історію, період Київської Русі в російську історію, в історію російського народу.

Як це робиться? Укладачі хрестоматії в передмові говорять про єдину староруську літературу. Вони, як і автори відповідних публікацій, старанно уникають вживання термінів "Київська Русь" і "Московська Русь".

Українські радянські історики інколи ще говорять, що Київська Русь була "спільною колицкою трьох слов'янських народів". Російські ж радянські історики не роблять і цього. Вони просто говорять про Древню Русь, вкладаючи в цей термін всі минулі загарбання російських царів.

Теперішній термін "Древня Русь" суто політичний, він не має під собою ні історичних, ні наукових підстав. Забороняються всякі спроби заперечувати чи дискутувати теорію про "спільну колицу", встановити, яка наукова взаємозалежність існує між поняттями "Древня Русь", "Київська Русь", "Московська Русь". Просто з політичних, централістичних міркувань диктатура наказує говорити лише про єдину "Древню Русь". Цілий ряд суто науково-історичних проблем вилучено. В радянських і історичних виданнях читач просто не може знайти відповідей на багато питань.

З цього погляду сучасна радянська історична наука значно реакційніша від історичної науки дожовтневого періоду. Так звані буржуазні історики в своїх працях виразно говорили про Київську Русь і Московську Русь, про окрему Московську державу, як державу одного російського народу. В умовах царату українські історики висунули і науково обґрунтували окремішність української історії, знайшли прихильників цієї теорії серед російських істориків.

Правда і за царату була зобов'язуюча великодержавницька концепція, і царський режим перешкоджав деяким російським історикам написати історію російського народу, а не історію імперії. Алеж і тепер в Радянському Союзі не має окремої історії російського народу, а є лише історія "нашої країни". Ця "кривда" російського народу діється для того, щоб затушкувати прикрі стосунки в минулому між російським і іншими народами, для підтримки теорії про монолітність радянського народу.

Отже теперішній Радянський Союз існує без наукового умотивування що історичний процес призвів до теперішнього стану. Та цього доказати і не можна. І тому маємо або замовчування або фальсифікації.

Щоб не було ніякої єдиної "Древньої Русі", яка органічно переросла в Радянський Союз, показує хрестоматія, яку цензуруємо. Перший розділ її називається: "Пам'ятники літератури Київської Русі (XI — початок XII ст.)". В ньому всі джерела стосуються лише української території і нічим не поєднані з російською історією. У другому розділі, який стосується XIII — XIV сторіч частина літературних пам'яток стосується української історії, а частина російської історії, але всі вони не творять ніякої єдиної давньоруської історії і літератури. Кожний твір сам по собі.

За царату, коли не визнавалось існування окремих народів, коли єдинодержавницька концепція домінувала над усім, ще була якась бодай адміністративно-урядова логіка змішувати історію народів. Але тепер, в радянський період, коли не заперечується існування окремих народів, безглуздо копіювати збанкротовані, неісторичні концепції про єдине минуле і єдиний народ.

Хрестоматія грішить не лише своїм антиісторизмом. Вона у коментарях упорядників ігнорує класовий підхід, затушкує класову суть російської історії. Це ще зайвий доказ того, що сучасна радянська

історична наука є модернізованим продовженням царської. Виходить, що класовий підхід, про який останніми роками так багато говорилося в СРСР, зобов'язуючий лише для неросійських радянських істориків.

Л. Лиман.

До історії закордонної політики УРСР у 1944- 50 роках

Konstantyn Sawczuk, THE UKRAINE IN THE UNITED NATIONS ORGANIZATION. A STUDY IN SOVIET FOREIGN POLICY, 1944-1950. Boulder, Colorado, East European Quarterly Monographs (Distributed by the Columbia University Press), 1975, 158 pp.

Константин Савчук, УКРАЇНА В ОРГАНІЗАЦІЇ ОБ'ЄДНАНИХ НАЦІЙ: СТУДІЯ РАДЯНСЬКОЇ ЗАКОРДОННОЇ ПОЛІТИКИ В 1944-1950 РР. Болдер, Кольорадо, Монографія Східноєвропейського кварталника (поширено вид-вом Колумбійського університету), 1975, 158 стор.

1

При кінці другої світової війни делегації держав антигітлерівського фронту зійшлися в Сан-Франсіско і 25 квітня 1945 року склали хартію Організації Об'єднаних Націй. Ця організація була створена, щоб запевнити стан міжнародного миру на підставі самовизначення і рівності кожного народу не тільки в політичних, але також в економічних, соціальних і культурних справах. П'ятдесят держав стали основоположниками ООН, серед них Українська РСР і Білоруська РСР. Доступ УРСР та БРСР до ООН був дзеркалом міжнародної політичної ситуації по війні.

Константин Савчук, професор історії в коледжі Св. Петра в Нью-Джерсі, опрацював цю тему у вищезгаданій монографії. Ця студія є його докторською дисертацією, яку він захистив у Колумбійському університеті в 1970 році. Монографія складається з трьох частин.

У першій частині праці автор пояснює, чому Сталін пропонував членство для УРСР і БРСР в ООН і чому Америка та Великобританія санкціонували його пропозицію. Коментуючи сталінську мотивацію, Савчук твердить, що Сталін хотів мати додаткові голоси в ООН, а одночасно заспокоїти розбуджений націоналізм неросійських народів СРСР після "великої вітчизняної війни". Щодо мотивацій Черчіля та Рузвельта автор заявляє, що вони хотіли запевнити свою колоніальну політику в Індії (вона здобула незалежність після довголітньої боротьби

в 1947 році) та на Філіппінських островах (вони здобули незалежність від Америки в 1946 році) і включити їх до ООН. Іншими словами, Україна і Білорусія стали членами-основоположниками ООН в наслідок компромісу між трьома імперіялістичними державами.

2

У другій частині праці Савчук розглядає українську політичну діяльність в ООН у 1945-50 роках. Він подає й аналізує шість міжнародних суперечок, в яких УРСР виявляла ініціативу і брала активну участь: 1) у справі визвольних змагань індонезійського народу (1946-48); 2) у справі виборів у Греції (1946); 3) у питанні першої арабсько-ізраїльської війни (1948); 4) під час суперечок між Італією й Югославією у справі Трієсту (1948); 5) після комуністичного перевороту в Чехо-Словаччині (1948); 6) у дебатах про атомове роззброєння (1946-48). Автор пише, що разом з делегатами СРСР, українські дипломати Дмитро Мануїльський та Василь Тарасенко пробували показати світові, що вони були "чемпіонами розбудженого націоналізму, антиколоніалізму та антиімперіялізму".

У третій частині монографії автор аналізує питання українського суверенітету та незалежності на міжнародній арені, порівнюючи українську конституцію з загальносоюзною. Савчук пише, що суверенітет і незалежність УРСР "обмежені через те, що в її конституції бракує належних статей у справах війни і миру". Але автор твердить, що УРСР теоретично має більші права на міжнародній арені, ніж у радянській федерації. Він висуває також цікаву гіпотезу, яку належало б докладніше дослідити. Савчук пише, що Мануїльський, будучи в ООН, був справді головою цілої радянської репрезентації, формально бувши тільки головою української делегації.

Окремо тут треба згадати деякі питання, яким, на нашу думку, варто було відвести більше місця й уваги.

3

Заголовок книжки більше обіцяє, ніж подає. Автор дає огляд участі УРСР у Генеральній асамблеї ООН та в Раді безпеки ООН, а не згадає про участь УРСР у різних установах ООН. Він не подає, що УРСР була обрана членом Економічної і соціальної ради (1946), Комісії людських прав (1948) і Комісії контролю конвенційної зброї (1948-49), що Радянська Україна також стала членом ряду спеціалізованих організацій ООН: Всесвітнього поштового союзу (1947), Всесвітньої метеорологічної організації (1948) і Комісії атомової енергії (1948-49). Автор також не згадав про українські пропозиції щодо Кореї (1947-49) та про договір УНРРА з УРСР (1946-47).

Савчук пише, що період між 1944 і 1950 роками можна назвати ерою Мануїльського. Шкода, що автор не подав ширших біографічних даних про Мануїльського, міністра закордонних справ УРСР (1944-52),

заступника голови Ради міністрів УРСР (1944-53), члена політбюро ЦК КП(б)У (1949-52). Дані про нього могли б пояснити читачеві, чому 1944-50 роки були "ерою Мануїльського". Шкода, що автор не характеризував членів українських делегацій тієї "ери".

Можна було б більше присвятити увагу білоруській делегації при ООН, порівнюючи роль УРСР і БРСР на цій міжнародній арені та їхні взаємини з делегацією СРСР. Савчук міг також порівняти політичну роль колоній західних держав і Росії при ООН.

Прикро згадувати, що монографія має понад 20 орфографічних помилок, які не повинні б мати місця у наукових працях.

Студія проф. Савчука назагал є синтезом праць В. Голубничого, В. Аспатуріяна, Б. Галайчука й Я. Білінського. З огляду на участь України в ООН друга частина праці, де Савчук розглядає українську політичну діяльність при Генеральній асамблеї ООН і Раді безпеки ООН у 1944-50 роках, найцікавіша.

Юрій Лібер

**”ДОПОМОЖІТЬ УРЯТУВАТИ ЖИТТЯ
ВАСИЛЯ РОМАНЮКА”
— ЗАКЛИКАЮТЬ БОГОРАЗ, АЛЕКСЄЄВА І ОРЛОВ**

Нью-Йорк (Пресова служба ЗП УГВР). На Захід дісталось звернення Л. Богораз, Л. Алексєєвої і Ю. Орлова на оборону о. Василя Романюка, який перебуває тепер у мордовському таборі ч. 1. Заарештований у січні 1972 року, о. Василь Романюк перебував в слідстві до червня того ж року і був засуджений Івано-Франківським обласним судом за статтею 62 КК УРСР на 10 років таборів і 5 років заслання. У середині 1975 року о. В. Романюк звернувся до папи Павла VI і до Всесвітньої ради Церков у Женеві з проханням виступити на оборону українських діячів культури, переслідуваних за віру і переконання, в якому він заповів і свою голодівку аж до часу, доки таборова адміністрація не поверне йому Біблії. Нижче подаємо повний текст звернення Богораз, Алексєєвої і Орлова на оборону о. В. Романюка:

”Усім добрим людям в усіх країнах, усім віруючим, українцям, які проживають в СРСР і за кордоном: допоможіть урятувати життя Василеві Романюкові!

”Василь Романюк — священик з українського села Космач — від 1972 року мучиться в одному з найжорсткіших радянських таборів, у мордовському таборі ч. 1 особливого режиму. Він засуджений на 10 років ув’язнення по суті за те, що посмів поставити свій підпис під листом на оборону заарештованого тоді вдруге українського історика Валентина Мороза.

”Від 1 серпня Василь Романюк тримає голодівку, наполягаючи на своєму праві мати при собі і читати Біблію.

”Це не заборонене ні радянським законом, ні інструкціями, за якими визначається порядок таборового життя. Але немає й прямого дозволу, — отже таким чином таборова адміністрація сама вирішила не дати віруючій людині Святого Письма.

”Торік, у час героїчної п’ятимісячної голодівки Валентина Мороза, його доля викликала гарячу підтримку багатьох-багатьох людей у цілому світі, а зокрема у його співвітчизників в США і Канаді. Нам відомо про демонстрації на оборону Мороза і про голодівки солідарності з ним, про запити до радянських державних і громадських діячів, про численні листи, телеграми, телефонні дзвінки до всіх інстанцій — від начальника тюрми до Президії Верховної ради СРСР. Це й урятувало Мороза: лікарська допомога на протязі цілої голодівки,

дієтичний харч по закінченні її, звільнення від одиночного ув'язнення — всього цього досягнуто тільки завдяки непослабній увазі широкої світової громадськості.

”Про стан здоров'я о. Романюка нічого не відомо, але він лишається в таборі, тобто його навіть не примістили до лікарні. Тільки широка й оперативна підтримка може це змінити.

”Допоможіть! Хай о. Романюк залишиться при житті і хай дадуть йому Біблію! — Л. Богораз, Л. Алексеева, Ю. Орлов. Листопад 1975.

”Адреса о. Василя Романюка і начальника табору ч. 1:

Москва, поштовий ящик 5110/1, ЖХ 385/1, або

Мордовская АССР, п/я Сосновка, Учреждение ЖХ 385/1”.

На цей заклик повинні масово відгукнутися українці в діяспорі, висилаючи привітання до о. Романюка (вистачає декілька слів на поштової карточки) та запити про його долю до таборової адміністрації з вимогами задоволити його релігійні потреби.

В УКРАЇНІ ЗАСУДИЛИ ЮРІЯ ЛИТВИНА ТА ІВАНА ВЕРНИКА НА 4 РОКИ КОНЦТАБОРІВ

Нью-Йорк (Пресова служба ЗП УГВР). З України наспіли досі невідомі вістки про недавні і давніші репресії проти свідомих українців. При кінці 1974 року або на початку 1975 заарештовано в Києві Юрія Тимофійовича Литвина. Київський обласний суд засудив його на 4 роки позбавлення волі за ”антирадянську агітацію і пропаганду”. Литвин був уперше суджений в 50-их роках і перебував у концтаборах СРСР до 1965 року. Він має 9-річного сина і 14-річну дочку.

Ще 19 січня 1972 року Запорізький обласний суд розглядав справу електротехніка Івана Олексійовича Верника, 1942 року народження. Його обвинувачували в антирадянській пропаганді й агітації, а точніше за те, що він вів розмови на політично-соціальні теми з робітниками Запорізького металургійного заводу. У його присуді сказано, що, слухаючи західних радіопередач, він попав під ”вплив буржуазної пропаганди” та що в травні 1971 року під час праці він неодноразово висловлювався критично про матеріальне й політичне становище робітничої класи в СРСР. І. Верника засудили на 4 роки табору суворого режиму (його заарештували 15 листопада 1971 року). Він перебуває тепер у Пермському концтаборі.

У самвидаві поширюються два листи українського політичного в'язня Трохима Шинкарука. Шинкарукові — 44 роки; в таборах СРСР він відсидів 26 років. Тепер він перебуває в Мордовському концтаборі ч. 1. До кінця вироку йому залишилося ще 8 років. Перший документ Шинкарука — його лист до Генерального Секретаря ОН, датований 27 червня 1975 року. Шинкарук описує в цьому листі долю українських політичних в'язнів. Він, м. ін., пише: ”Звертаюся до вас, а тим самим до

всіх народів світу, щоб звернути увагу на це страхіття”. Шинкарук просить, щоб ООН, під загрозою виключення, примусили СРСР ліквідувати статтю про антирадянську пропаганду й агітацію Другий лист Шинкарука, адресований до радіостанції ”Вільна Європа”, — це ”Звернення до народів світу”. В ньому він перестерігає перед комуністичною ідеологією та закликає не простягати руки провідникам комунізму.

Наспіли також вістки про звільнення з таборів українських в’язнів: Богдана Чорномаза, Григорія Бабишевича, Семена Корольчука і Михайла Дяка.

Зв'язки Австрії з українськими козаками

(П. С. У. І. Т.) Недавно появилoся нове англoмoвне видання Українського історичного товариства про зносини Габсбургів із запорозькими козаками: *Habsburgs and Zaporozhian Cossacks: The Diary of Erich Lassota von Steblau, 1594*. Вийшла книжка накладом Українського Академічного Видавництва за редакцією проф. Любомира Винара. Вона включає перший англійський переклад щоденника Еріха Ляссоти, що його виготовив проф. Орест Субтельний.

У першій частині видання Л. Винар насвітлює постання української козаччини й аналізує ролі українських козаків у міжнародній політиці другої половини 16 століття. Зокрема він насвітлює зносини Рудольфа II з козаками, а також подає опис рукопису Ляссоти і його біографію.

Друга частина охоплює англійський переклад щоденника Ляссоти. Треба підкреслити, що це є перше англomовне видання твору, який є одним з найважливіших історичних джерел до історії ранньої української козаччини; у ньому також докладно з'ясовані зв'язки козаків з Австрією в 1590-их роках.

Третя частина складається з перекладів таких важливих джерел до історії козаччини, як реляція Гамберіні про козаків (1586), листи папи Климентія VIII і Рудольфа II до українських козаків у зв'язку із їхньою східноєвропейською політикою, а також уступ про козаків з *Хроніки Бельського*. Словник козацьких назв, вибрана бібліографія і показник імен завершують це важливе джерельне видання. Мистецьке оформлення М. Левицького, мапа подорожі Ляссоти (виготовили І. Тесля й Е. Тютюко) і тверда обкладинка справляють гарне враження. Історики і любителі історії, які цікавляться ролю України в міжнародній політиці, а також розвитком української козаччини, відповідно оцінять чергову публікацію УІТ. Книжка коштує 9 дол. Установи, які замовляють більшу кількість примірників для бібліотек, одержать відповідну знижку. Замовлення з чеками або поштовими грошевиими переказами просимо надсилати на адресу: Ukrainian Academic Press, P.O. Box 263 Littleton, CO 80120.

3 життя українців у світі

■

18 жовтня 1975 року учнівська молодь українського загальноосвітнього ліцею в польському місті Лігніці вітала Зигмунта Юзефа Рибак, перекладача й популяризатора української поезії в Польщі. Рибак переклав, між іншими, поетичні твори Володимира Сосюри, Віталія Коротича й молодого українського поета з Румунії — Миколи Корсюка.

■

Гранітні обеліски — це назва збірки вибраних творів поета Василя Симоненка, яка появиться з кінцем 1975 року у видавництві "Свобода" в США, в українському оригіналі та в англійському перекладі. Англійський переклад виконав Андрій Чировський, студент Українського католицького університету в Римі.

■

16 липня 1975 року в Софії помер на 53 році життя відомий болгарський перекладач і літературознавець Петко Атанасов. За своє життя він переклав твори понад 50 українських письменників, у тому твори Б. Антоненка-Давидовича, І. Вільде, О. Вишні, Є. Гуцала, Р. Іваничука, В. Шевчука та інших. П. Атанасов упорядкував збірник *Сучасні українські оповідання* (1971 р.), в якому була вміщена значна кількість його перекладів з української літератури. Крім того, він свої переклади друкував у збірнику *Український гумор і сатира* (1965 р.), у газетах і журналах Болгарії.

Чимало уваги присвятив П. Атанасов М. Драгоманову, як наприклад, статті "Нагробний пам'ятник і бюст М. Драгоманова" (*Наша Культура*, Варшава 1966, но. 3), "Іван Шишманов про М. Драгоманова" (*Наша Культура*, 1975, но. 6), "На могилі М. Драгоманова" — під псевдонімом П. Русин (*Український Календар*, Варшава, 1975). Деякі праці Атанасова про Драгоманова залишилися в рукописах. Коротко перед смертю він надіслав до *Українського Календаря* в Польщі статтю "Іван Франко і болгарська самостійність".

■

При кінці 1975 року Видавництво отців Василіян у Римі випустило книгу *Джерела і бібліографія історії української церкви*, автором якої є о. Ісидор Патрило. Бібліографія складається з двох частин: "Джерела до історії української церкви" і "Бібліографія історії української церкви".

■

2 грудня 1975 року померла в США визначна українська суспільна діячка, довголітня голова Союзу Українок Америки та Світової Федерації Українських Жіночих Організацій, Олена Лотоцька. Народжена 1894 року в селі Любича-Княже в Галичині, вона в 1912 році приїхала до США із своїм чоловіком о. Василем Добушовським. За її почином, три жіночі українські організації в США об'єдналися, і 1925 року постав Союз Українок Америки. Того ж року О. Лотоцька взяла участь у Конгресі Міжнародної Жіночої Ради у Вашингтоні. Під її провідом у 1932 році відбувся перший Жіночий Конгрес у Нью-Йорку. Вдруге вибрано її головою СУА в 1943 році і вона очолювала цю організацію до 1965 р. У роках 1948-1969 вона була заступницею голови СФУЖО, а після смерті Олени Залізняка очолила цей союз жіночих організацій та вела його до 1972 р.

■

28 листопада 1975 року відбулася в Квінському університеті всеканадська конференція на тему двомовності. В конференції брало участь понад 50 професорів канадських університетів, спеціалістів у ділянках мовознавства, психології й соціології. З українських професорів брали участь: Ярослав Рудницький з Вінніпегу і Петро Гулцан з Едмонтона.

■

В Українському Академічному Видавництві (США) при кінці 1975 року появилася друком *Патетична соната* Миколи Куліша в англійському перекладі. Переклад виготовили Юрій Луцький і Мойра Луцька, а вступну статтю написав Ралф Ліндгайм з Торонтського університету. М. Куліш написав *Патетичну сонату* в 1930 році і вона була ставлена на сценах московського й ленінградського театрів у наступному році. В Україні драматург не одержав дозволу на ставлення цієї драми, а московська *Правда* засудила *Патетичну сонату* як "буржуазний твір". М. Куліша арештували й заслали. Він помер 1937 року в концентраційному таборі.

■

30 листопада 1975 року помер у США на 73 році життя відомий музикант, диригент, композитор і музиколог Антін Рудницький.

А. Рудницький народився 1902 року в Луці, біля Самбора в Західній Україні. Він закінчив музичну консерваторію, студіюючи фортеп'яні гармонію у Львові. В рр. 1920-22 був корепетитором хору Львівської опери і диригентом хорів "Боян" і "Бандурист". В 1922-1927 роках студіював музику в Берлінській високій музичній школі та музикологію в берлінському університеті.

Після закінчення студій у Берліні А. Рудницький прийняв

запрошення Харківської опери на посаду диригента. Під час 5-літнього перебування в Україні він був диригентом Харківського й Київського оперних театрів, а теж професором Київської консерваторії.

Антін Рудницький був одним із засновників Союзу Українських Професійних Музик у Львові. Був організатором різних музичних імпрез в 1930 роках у Західній Україні, поставивши там, між іншим, уперше *Запорожця за Дунаєм* і *Наталку Полтавку* з оперними співочими силами та з симфонічною оркестрою.

Як композитор, А. Рудницький був автором опер *Довбуш* і *Анна Ярославна* та цілої низки більших і менших творів на спів, фортепіан та оркестру.

Зміст

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

- 3 *В.М., Василь Стус*: З тюремних поезій.
- 8 *Іван Кошелівець*: Поклонник шаленіючого сонця.
- 18 *Іван Сенченко*: Кінчався вересень 1941 року .
- 44 *Стефанія Гурко*: З нових поезій.

ДОКУМЕНТАЦІЯ І ПУБЛІКАЦІЇ

- 48 Лист акад. А. Сахарова през. Франції В. Жіскар д'Естенові.
- 50 *Борис Пенсон і Вячеслав Чорновіл*: Будні мордовських таборів. Частина друга.

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

- 70 *Мирослав Прокоп*: Про т. зв. радянський народ (І).

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 80 *Василь Маркусь*: Вільні і невольні гріхи російських антикомуністів.
- 86 *Анатоль Камінський*: Яка еволюція? (ІІ).
- 104 *К.М.*: Акція французьких математиків на оборону Л. Пюшца.
- 106 *Р. К.*: Міжнародна хроніка.

РЕЦЕНЗІЇ, АНОТАЦІЇ

- 109 *Аркадія Оленська-Петришин*: Словник художників України .
- 113 *Дарія Сіяк*: Україніка в збірнику Польської Академії Наук.
- 116 *Л. Лиман*: Де починається централізм.
- 118 *Юрій Лібер*: До історії закордонної політики УРСР у 1944-50 роках.

ОГЛЯДИ І НОТАТКИ

- 121 "Допоможіть урятувати життя Василя Романюка" — закликають Богораз, Алексєєва і Орлов.
- 122 В Україні засудили Юрія Литвина та Івана Верника на 4 роки концтаборів.
- 124 Зв'язки Австрії з українськими козаками.(Повідомлення УІТ).
- 125 З життя українців у світі.

Адреси наших представників

Австралія: Library & Book Supply
16 a Prospect Street
Glenroy, Vic. — 3046

Аргентина: M. Wasylyk
Cooperativa de Credito
"Renacimiento"
Maza 144
Buenos Aires

*Велико-
британія:* Mr. S. Wasylo
4, The Hollows
Silverdale, Wilford
Nottingham

Канада: I. Eliashevsky
118 Medland St.
Toronto 165, Ont.

США: G. Lopatynski
875 West End Ave.
Apt. 14 B
New York, N. Y. 10025

Швейцарія: Dr. Roman Prokop
alte Landstrasse 22
8803 Rüschiikon

Швеція: Kyrylo Harbar
Box 62
Huddinge

Передплати з усіх інших країн просимо надсилати безпосередньо на адресу видавництва.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ

місячника «СУЧАСНІСТЬ»

на 1976 рік

одно число: річно:

Австралія	1.—	10.—дол.
Австрія	30.—	300.—шил.
Англія	0.50	5.—фун.
Аргентина	4.50	50.—пез.
Бельгія	75.—	750.—бфр.
Бразилія	4.50	50.—н. круз.
Венесуеля	2.—	20.—ам. дол.
Голляндія	5.—	50.—гул.
Канада	2.—	20.—к. дол.
Німеччина	4.—	40.—нм
США	2.—	20.—ам. дол.
Франція	7.—	70.—ффр.
Швейцарія	6.—	60.—шфр.

Додаткові кошти пересилання нашого журналу летунською поштою до Канади і США становлять 9. — дол. річно.

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів, які висилають чеки прямо на нашу адресу, виготовляти їх обов'язково на *Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.*

Чеки, виготовлені на «Сучасність» чи на окремі прізвища працівників нашого вид-ва, утруднюють і деколи унеможливають їхню реалізацію.

Адреси для влат:

Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.

8 München 2, Karlsplatz 8/III

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.

8 München 2, Promenadeplatz

Kto Nr.: 22/20457

Postcheckkonto: PSchA München

Kto. Nr. 22770 000

ПОЕЗІЇ ІГОРЯ КАЛИНЦЯ НІМЕЦЬКОЮ МОВОЮ

У німецькому видавництві Bläschke-Verlag, D 6100 Darmstadt, Sandstrasse 38 появився вибір поетичної творчості відомого сучасного поета Ігоря Калинця в перекладі на німецьку мову Анни-Галі Горбач та Катерини Горбач. 80 стор.

I HOR K A L Y N E Z

BILANZ DES SCHWEIGENS

У збірку ввійшли поезії з усіх відомих також на еміграції циклів поета, що були в Україні поширені головню через самвидав: *Вогонь Купала*, *Відчинення вертепу*, *Звернення зі стін*, *Підсумовуючи мовчання*.

Замовляти безпосередньо у видавництві або через українські чи німецькі книгарні.

Ціна 9.80 НМ

I G O R K A L I N E C Ъ

ПІДСУМОВУЮЧИ МОВЧАННЯ

Книга актуальної лірики. Передрук з машинописного видання в Україні. Мюнхен, 1971, 91 стор. Графіка худ. Р. Петрука.

Збірка поезій львівського поета Ігоря Калинця, тепер в'язня Пермських концтаборів, автора збірок поезій *Вогонь Купала*, *Поезії з України (Відчинення вертепу)* і *Коронування опудала*.

Ціна 3.00 дол.; у твердій оправі 4.50 дол.